ટીકાનુવાદ– ''प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वात्'' આ પદમાં જે आदि શબ્દ છે. તેનાથી स्मरण નામનું પ્રમાણ, તથા तदाभास એટલે પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસ અને સ્મરણાભાસ પણ સમજી લેવાં. આ સૂત્રમાં બે અનુમાનો આપેલાં છે. એક સાંખ્યવડે કહેવાયેલું અને બીજું બૌદ્ધવડે કહેવાયેલું જાણવું.

સાંખ્યો નિત્યવાદી છે. અને બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદી એટલે અનિત્યવાદી છે. પોતપોતાના ઈષ્ટ સાધ્ય સાધવા તેઓ આ પ્રકારનાં અનુમાનો કરે છે. पुरुषः नित्यः एव, प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वात्=આ સાંખ્યકૃત અનુમાન છે. पुरुषः, अनित्यः एव, प्रत्यभि-ज्ञानादिमत्त्वात्=આ બૌદ્ધકૃત-અનુમાન છે.

સાંખ્યોનું કહેવું એમ છે કે પ્રત્યભિજ્ઞાન અને સ્મરણાદિ થતાં હોવાથી અનુભવાવસ્થા અને સ્મરણાવસ્થામાં વર્તનારો જીવ એક જ છે. તેથી સ્થિર અને એકરૂપવાળો આત્મા છે. જો બન્ને અવસ્થામાં આત્મા ભિન્ન હોય તો અનુભવ કરે કોઈ અને સ્મરણ કરે કોઈ એવું થઈ જાય, જે યુક્તિસંગત નથી. તેથી પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ જ્ઞાનવાળો હોવાથી આ આત્મા સ્થિરૈકરૂપવાળો છે. અને બૌદ્ધોનું કહેવું છે કે, અનુભવાવસ્થા અને સ્મરણાવસ્થા ભિન્ન-ભિન્ન છે. માટે બન્ને અવસ્થામાં આત્મા બદલાય છે. તેનો તે જ જો રહે, તો અનુભવાત્મક જ રહે, માટે આત્મા બદલાતો હોવાથી અનિત્ય છે. અને અનિત્ય માનીએ તો જ જે પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ થાય છે તે સંભવે.

હવે જૈનાચાર્યશ્રી ઉપરોક્ત બન્ને વાદીઓને સમજાવતાં પહેલાં સાંખ્ય પ્રત્યે કહે છે કે આ પ્રત્યભિજ્ઞાન અને સ્મરણાદિ આત્મામાં તો જ સંભવે કે જો આત્માને પરિણામી નિત્ય માનો. કારણકે આત્મા દ્રવ્યથી બન્ને અવસ્થામાં વર્તે જ છે માટે કથંચિત્ નિત્ય પણ છે. અને અવસ્થાઓ બદલાતી હોવાથી આ જ આત્મા કથંચિત્ અનિત્ય પણ છે. તેથી *પરિણામી નિત્ય* નામના સાધ્યની સાથે પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ-મત્ત્વ હેતુ સંભવી શકે છે. કે જે તમારા માનેલા સ્થિરૈકસ્વરૂપ=એકાન્ત નિત્ય સ્વરૂપ પુરુષની અપેક્ષાએ સાધ્યાભાવરૂપ છે. તમે ''नित्य एव'' સાધ્ય મૂકીને પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ-મત્ત્વ હેતુ કહ્યો છે. પરંતુ હકીકતથી આ હેતુ સ્થિરૈકસ્વરૂપવાળા એટલે કે ''એકાન્તે નિત્યસ્વ-રૂપવાળા પુરુષ'' એવા સાધ્ય કરતાં સાધ્યાભાવ સ્વરૂપ જે *''પરિણામિ નિત્યત્વ''* છે ત્યાં જ હેતુ સંભવે છે. આ પ્રમાણે તમારા સાધ્યની અપેક્ષાએ સાધ્યાભાવની સાથે વ્યાપ્ત એવો હેતુ તમે તમારા વિવક્ષિત ''नित्य एव'' એવા સાધ્ય માટે જે મૂક્યો તે વિરુદ્ધહેત્વાભાસ થાય છે.

સ્થિરૈકસ્વરૂપવાળો પુરુષ એટલે એકાન્તનિત્ય આત્મા એવા સાધ્યથી વિપરીત

અર્થાત્ આવા સાધ્યના અભાવાત્મક એવા *"પરિણામિ પુરુષ"* અર્થાત્ પરાવર્તનશીલ એવા આત્માની સાથે (કથંચિત્ જ નિત્ય એવા આત્માની સાથે) જ આ હેતુ વ્યાપ્ત છે. માટે તમારો હેતુ વિરુદ્ધહેત્વાભાસ છે. તે આ પ્રમાણે—

यद्येष=જો આ આત્મા સ્થિરૈકસ્વરૂપ (એકાન્તે નિત્ય-પરિવર્તન વિનાનો) જ હોય તો જેમ નિદ્રાવસ્થામાં બાહ્ય પદાર્થનો બોધ કરવો ઈત્યાદિ પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી કોઈ અનુભવ જ નથી, માટે નિદ્રાવસ્થામાં પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ ક્યારેય થતાં નથી. તેની જેમ જાગૃતાવસ્થામાં પણ આત્મા સ્થિરૈકસ્વરૂપવાળો હોવાથી નિદ્રાવસ્થા જેવો જ રહેવો જોઈએ. બાહ્યપદાર્થના બોધાદિની પ્રવૃત્તિ ન થવી જોઈએ. અને તેથી પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ પણ ન થવાં જોઈએ. જો સુષુપ્તાવસ્થામાં બાહ્યાર્થ ગ્રહણની પ્રવૃત્તિ અને તજ્જન્ય પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ થાય તો આત્માની અવસ્થા બદલાઈ ગણાય. તેથી સ્થિરૈકત્વ (એકાન્ત નિત્યત્વ)ની તમારી જે માન્યતા છે. તેની હાનિ થવાનો પ્રસંગ આવે.

અહીં કદાચ સાંખ્ય આવો બચાવ રજુ કરે કે આત્મા તો સ્થિરૈક-સ્વરૂપવાળો અર્થાત્ એકાન્ત નિત્ય જ છે. માત્ર તે આત્માની સુષુપ્તાવસ્થા અને જાગૃતા-વસ્થા એમ અવસ્થામાત્રના ભેદથી બાહ્યાર્થને ગ્રહણ કરવા અને ન કરવાનો આ વ્યવહાર થાય છે. જ્યારે આત્માની સુષુપ્તાવસ્થા ચાલતી હોય ત્યારે બાહ્યાર્થને ન ગ્રહણ કરવાનો અને જાગૃતાવસ્થા ચાલતી હોય ત્યારે ગ્રહણ કરવાનો વ્યવહાર હોય છે. એમ ઘટશે.

જૈનાચાર્ય— ઉપરોક્ત સાંખ્યની દલીલ પણ અયુક્ત જ છે. **तासाम्**=તે અવસ્થાઓ અવસ્થાતા એવા આત્માથી વ્યતિરેક (ભિન્ન) માનશો તો તે વિકલ્પ (પક્ષ) અને જો અવ્યતિરેક (અભિન્ન) માનશો તો તે વિકલ્પ (પક્ષ) પણ યુક્તિયુક્તપણે ઘટતા નથી. તે આ પ્રમાણે—જો તે અવસ્થાઓ અવસ્થાતા એવા આત્માથી **व्यतिरेके**= એકાન્તે ભિન્ન માનશો તો ''**ताः तस्य इति**'' તે અવસ્થાઓ તે અવસ્થાતાની (આત્માની) છે. એવો સંબંધ સંભવશે નહીં. કારણકે જે જેનાથી એકાન્તે ભિન્ન હોય છે. તેનો તેની સાથે સંબંધ સંભવતો નથી. તેથી તે વસ્તુ તેની છે એમ કહેવાતું નથી. જેમ માટીનો બનેલો ઘટ એ તન્તુનું કાર્ય કહેવાતો નથી. હવે જો **अव्यतिरेके**=અવસ્થાઓ અને અવસ્થાતા એવો આત્મા અભિન્ન માનશો તો **अवस्थाता एव इति**=અવસ્થાતા એવો એક આત્મા જ થશે. અવસ્થાઓ જેવું કોઈ તત્ત્વ રહેશે નહીં. જેમ ઘટ અને ઘટનું સ્વરૂપ એક જ છે. તેમ અહીં થશે. એટલે કે અવસ્થાતા અને અવસ્થાઓ એમ બે તત્ત્વ થશે નહીં અને એમ થવાથી **तदवस्थस्तदभावः**=તે અવસ્થાઓનો અભાવ તો તેવો ને તેવો જ રહ્યો. અર્થાત્ અવસ્થા જેવું કોઈ સ્વરૂપ રહ્યું જ નહીં કે જેથી એક અનુભવાવસ્થા અને

બીજી સ્મરણાવસ્થા એમ તમે બોલી શકો. આ રીતે तदेकान्तैक्ये="તે અવસ્થાઓ અને આત્મા" આ બન્નેનું ઐક્ય=અર્થાત્ સર્વથા અભિન્નપણું માને છતે પૂર્વકાલીન આ અનુભવા-વસ્થા છે અને ઉત્તરકાલીન આ સ્મરણાવસ્થા છે. એમ અવસ્થા ભેદ પણ કેમ થાય ? કારણકે તે આત્માને એકાન્ત નિત્ય માન્યે છતે જેવો હોય તેવો જ સદા રહે. તેથી સુષુપ્તાવસ્થા અને જાગૃતાવસ્થા એમ અવસ્થા ભેદ જેમ ન ઘટે તેમ અનુભવાવસ્થા અને સ્મરણાવસ્થા અથવા પ્રત્યભિજ્ઞાનાવસ્થા પણ કેમ ઘટે ? અર્થાત્ ન જ ઘટે. (આ વાત આચાર્યશ્રીએ સાંખ્યની સામે કરી).

तथैकान्तानित्यत्वेऽपि साध्ये सौगतेन क्रियमाणेऽयं हेतु विंरुद्धः । परिणामि-पुरुषेणैव व्याप्तत्वात् । तथाहि-अत्यन्तोच्छेदधर्मिणि पुरुषे पुरुषान्तरचित्तवदेकान्त-सन्तानेऽपि स्मृतिप्रत्यभिज्ञाने न स्याताम् । नित्यानित्ये पुंसि पुनः सर्वमेतदवदातमुप-पद्यते । विरोधादेः सामान्यविशेषवच्चित्रज्ञानवच्चासम्भवात् । तथा तुरङ्गोऽयं शृङ्ग-सङ्गित्वाद्यप्यत्रोदाहर्तव्यम् ॥

બૌદ્ધદર્શનવાળા આત્માને એકાન્તે અનિત્ય (ક્ષણમાત્રસ્થાયી) માને છે. અને તેની સિદ્ધિ માટે **प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्व** હેતુ કહે છે. **आत्मा (पुरुषः), अनित्य एव, प्रत्यभि-ज्ञानादिमत्त्वात्** પ્રત્યભિજ્ઞાન એટલે *"તે જ આ છે"* એમ સ્મરણયુક્ત અનુભવાવસ્થા.

હવે બૌદ્ધ કહે છે કે જો આત્મા નિત્ય જ હોય તો સ્મરણ એ ભૂતકાળના વિષયનું થાય છે અને અનુભવ એ વર્તમાનકાળનો વિષય છે. તે બન્ને નિત્ય આત્મામાં કેમ ઘટે ? નિત્ય તો સદા સ્થિરૈક્યરૂપ જ હોય. આ તો બદલાતી અવસ્થા છે. વળી સ્મરણ જે થાય છે તે પણ પૂર્વે અનુભવેલાનું થાય છે. એટલે અનુભવાવસ્થા અને સ્મરણાવસ્થા પણ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા છે તેથી આત્મા પણ બદલાય જ છે. સ્થિર એક સ્વરૂપ નથી. માટે ક્ષણિક જ છે.

જૈનાચાર્યશ્રી– ઉપરોક્ત બૌદ્ધના કથનની સામે આચાર્યશ્રી કહે છે કે એકાન્ત અનિત્યત્વ સાધ્ય સાધવામાં પણ બૌદ્ધવડે પ્રયોગ કરાતો આ હેતુ તે સદ્હેતુ નથી. પરંતુ વિરુદ્ધહેત્વાભાસ જ થાય છે. કારણકે બૌદ્ધવડે "**एकान्तानित्यत्व**" સાધ્ય-સાધવા માટે આ હેતુ વપરાયો છે. પરંતુ તેઓના સાધ્યના અભાવ સ્વરૂપ એવા "**परिणामि-नित्य**" નામના સાધ્યાભાવાત્મક પુરુષની સાથે જ આ હેતુ વ્યાપ્ત છે. તે આ પ્રમાણે– જો આત્મા અત્યન્ત ઉચ્છેદધર્મી જ હોય, એટલે કે એકાન્તે અનિત્ય=ક્ષણ-માત્રવર્તી જ હોય તો પ્રત્યેક ક્ષણે ભિન્ન-ભિન્ન આત્મા થવાથી જેણે પૂર્વે અનુભવ કર્યો છે તે આત્મા તો સ્મરણ કાળે છે જ નહીં. તેથી જેમ ચૈત્રે કરેલો અનુભવ મૈત્રને

સ્મરણમાં આવતો નથી. તેમ બન્ને ક્ષણનો આત્મા અત્યન્ત ભિન્ન હોવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન અને સ્મરણ આદિ ઘટે જ નહીં.

બૌદ્ધ– ચૈત્ર અને મૈત્ર જેમ અત્યન્ત ભિન્ન છે, તેમ પ્રત્યેક ક્ષણે બદલાતો આત્મા પણ અત્યન્ત ભિન્ન જ છે. પરંતુ *એકસંતાનવર્તી* (એકધારાવાહી-પરંપરામાં વર્તતા) હોવાથી સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાન થઈ શકશે.

જૈનાચાર્યશ્રી– તમારી તે વાત ખોટી છે એમ કહેતાં જણાવે છે કે, **पुरुषा-न्तरचित्तवद्**=ચૈત્રના ચિત્તથી મૈત્રનું ચિત્ત જેમ અત્યન્ત ભિન્ન છે. તેથી ચૈત્રે કરેલા અનુભવનું મૈત્રમાં સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાન સંભવતું નથી. તેવી જ રીતે **एकसन्ताने-ऽपि** એક સંતાન માનશો તો પણ પૂર્વક્ષણવર્તી અને ઉત્તરક્ષણવર્તી એવા બન્ને આત્મા અત્યન્ત ભિન્ન માન્યા હોવાથી સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાન તેમાં પણ ઘટશે જ નહીં. કારણકે પૂર્વક્ષણવર્તી આત્મા જે અનુભવી હતો તે અત્યન્ત ઉચ્છેદ ધર્મી માન્યો એટલે સર્વથા નષ્ટ જ થયો અને ઉત્તરક્ષણવર્તી જે આત્મા આવ્યો તે પૂર્વકાળના વિષયનો અનનુભવી હોવાથી સ્મરણાદિ સંભવશે નહીં.

જો પૂર્વક્ષણવર્તી અને ઉત્તરક્ષણવર્તી આત્મા વચ્ચે દ્રવ્યથી તેનો તે જ આત્મા વર્તે છે. માટે કથંચિદ્ નિત્ય છે. અને પર્યાયથી અવસ્થા બદલાય છે માટે આ જ આત્મા કથંચિદ્ અનિત્ય છે. એમ નિત્યાનિત્ય (અર્થાત્ પરિણામી નિત્ય) માનો તો જ સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ **सर्वमेतद्**=આ સર્વે ભાવો **अवदातमुपपद्यते**=નિર્દોષપણે ઘટી શકે છે. પરંતુ એમ માનવા જતાં બૌદ્ધનો ક્ષણિકવાદ નષ્ટ જ થઈ જાય છે. કારણકે એકાન્તાનિત્યત્વ નામના સાધ્યને સાધવા જે હેતુનો પ્રયોગ કર્યો છે તે હેતુ એકાન્તા-નિત્યત્વ નામના સાધ્યની સાથે ન ઘટતાં સાધ્યાભાવાત્મક એવા પરિણામિનિત્યની સાથે વ્યાપ્તપણે વર્તે છે. તેથી બૌદ્ધને પણ આ હેતુ વિરુદ્ધ જ થાય છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાથી સમજાય છે કે આત્માને એકાન્તનિત્ય તથા એકાન્ત અનિત્ય માનવામાં સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાન સર્વથા સંભવતાં નથી. તેથી **प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वात्** આ હેતુ નિત્ય એકાન્ત સાધવામાં જો સાંખ્ય કહે તો અને અનિત્ય એકાન્ત સાધવામાં જો બૌદ્ધ કહે તો તે બન્ને સ્થાને વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ જ થાય છે. કારણકે તેઓના બન્નેના એકાન્તનિત્ય અને એકાન્ત અનિત્ય એવા સાધ્યથી સર્વથા વિપરીત એવા અર્થાત્ તેઓના સાધ્યના અભાવાત્મક એવા ''**परिणामिपुरुष**''માં જ સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાન સંભવે છે.

પ્રશ્ન– જો નિત્યાનિત્ય એટલે કે સ્યાદ્વાદ (**परिणामिपुरुष**) માનવામાં સર્વ

વસ્તુ નિર્દોષ ઘટતી હોય અને એકાન્તનિત્ય કે એકાન્ત અનિત્યમાં દોષો જ આવતા હોય તો સાંખ્ય અને બૌદ્ધ આદિ દર્શનકારો આ વાત કેમ નહી સમજતા હોય ?

ઉત્તર– સ્યાદ્વાદના વિરોધીઓ પાસેથી સ્યાદ્વાદમાં ખોટી રીતે રજુ કરાયેલા *"વિરોધ"* આદિ અનેક દોષો સાંભળીને તેઓ સ્યાદ્વાદને સ્વીકારતા નથી. જ્યાં પ્રકાશ હોય ત્યાં અંધકાર ન હોય અને જ્યાં અંધકાર હોય ત્યાં પ્રકાશ ન હોય. પ્રકાશ અને અંધકારને એકત્ર માનવામાં પરસ્પર *"વિરોધદોષ"* જેમ દેખાય છે. તેમ નિત્ય હોય ત્યાં અનિત્ય ન હોય અને અનિત્ય હોય ત્યાં નિત્ય ન હોય. આ બન્નેને સાથે માનવા (એટલે કે સ્યાદ્વાદ માનવો) તે *વિરોધદોષથી* યુક્ત છે. ઈત્યાદિ દોષો સાંભળીને તેઓ સ્યાદ્વાદ પ્રત્યે અપ્રીતિ (અરુચિ)ભાવ રાખે છે.

પ્રશ્ન–વિરોધાદિ દોષો સાંભળીને નિત્યાનિત્યમાં અપ્રીતિભાવ રાખનારા સાંખ્ય અને બૌદ્ધને સમજાવી શકાય તેવો તેઓએ પોતાના ઘરમાં માનેલો કોઈ દાખલો છે કે પરસ્પરવિરોધવાળી બે વસ્તુને તેઓએ એક જ સ્થાને માની હોય ?

ઉત્તર– સાંખ્યોએ ઘટ-પટાદિ વસ્તુઓને **''सामान्यविशेषवत्''** સામાન્ય અને વિશેષ-વાળી માની છે. અને બૌદ્ધોએ **''चित्रज्ञानवत्''** ભિન્ન-ભિન્ન અનેક વર્ણોથી મિશ્ર એવું "ચિત્રરૂપ" માન્યું છે. તેના જ્ઞાનની જેમ સ્યાદ્વાદમાં *વિરોધાદિ* દોષોનો અસંભવ છે.

બધી જ ગાયો **गोत्व** ધર્મથી સમાન (સામાન્ય) છે. અને શાબલેય તથા બાહુલેયપણે વિશેષ છે. તથા બધા જ ઘડા ઘટપણે સમાન છે. અને માટીના, સોનાના, રૂપાના ઈત્યાદિ ભાવે વિશેષ છે. એમ જગતના પ્રત્યેક પદાર્થો **''सामान्य-विशेषात्मक''** છે એમ સાંખ્યો જેમ માને છે. તેમાં પરસ્પર વિરુદ્ધધર્મો સાથે હોવા છતાં અપેક્ષાભેદ હોવાથી સાંખ્યોને વિરોધાદિ દોષો દેખાતા નથી. તેમ સ્યાદ્વાદમાં પણ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ નિત્યત્વ અને પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ અનિત્યત્વ એમ અપેક્ષાભેદ હોવાથી વિરોધાદિ કોઈપણ દોષો સંભવતા નથી.

તથા નીલ, પીત, શ્વેત આદિ ભિન્ન-ભિન્ન વર્ણોનું બનેલું એક ચિત્રરૂપ છે. અને તેનું જ્ઞાન થાય છે. એમ બૌદ્ધો માને છે. અહીં ભિન્ન-ભિન્ન વર્ણો એક જ વસ્ત્ર દ્રવ્યમાં સાથે રહે છે. અને તેનું જ્ઞાન પણ થાય છે. એમ બૌદ્ધો માને છે. છતાં તેમાં વિરોધાદિ કોઈ દોષો આવતા નથી. એવું જેમ સમજે છે. તેવી જ રીતે સ્યાદ્વાદમાં પણ અપેક્ષાભેદ હોવાથી વિરોધાદિ કોઈ પણ દોષો નથી. એમ સમજવું જોઈએ. આ બન્ને ઉદાહરણો આપવાનું કારણ એ છે કે સાંખ્યો સામાન્ય અને

વિશેષવાળી વસ્તુ માને છે. તથા વસ્તુ આવા પ્રકારની છે. તે અનુભવસિદ્ધ છે. તેથી તેઓને સમજાવવા પ્રથમ ઉદાહરણ છે. અને બૌદ્ધો સામાન્યવાદી નથી, ફક્ત વિશેષ-વાદી જ છે. તેથી તેઓ માટે પ્રથમ ઉદાહરણ ન સમજતાં તેઓને સમજાવવા "ચિત્રજ્ઞાન"નું (તેઓએ માનેલું) બીજું ઉદાહરણ આપેલ છે.

તથા अयं, तुरङ्गः, शृङ्गसङ्गित्वात्=આ ઘોડો છે, શીંગડાનો સંયોગ હોવાથી. આવું અનુમાન જો કોઈ કરે તો આ હેતુ વિરુદ્ધહેત્વાભાસ છે. કારણકે શૃઙ્ગસઙ્ગિત્વ હેતુ સાધ્ય એવા તુરંગની સાથે વ્યાપ્ત નથી પરંતુ સાધ્યના વિપર્યય એવા (એટલે કે સાધ્યાભાવાત્મક એવા) તુરંગાભાવની સાથે જ વ્યાપ્ત છે. ઈત્યાદિ પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણો પણ વિરુદ્ધહેત્વાભાસનાં જાણવાં.

ये च सति सपक्षे पक्षविपक्षव्यापक इत्यादयो विरुद्धभेदास्तेऽस्यैव प्रपञ्च-भूताः । तथाहि- सति सपक्षे चत्वारो विरुद्धाः ।

(१) पक्षविपक्षव्यापको यथा=नित्यः शब्दः कार्यत्वात् । सपक्षश्चात्र चतुर्ष्वपि व्योमादिर्नित्यः स्वकारणसमवायः कार्यत्वं, उभयान्तोपलक्षिता सत्ताऽनित्यत्वमित्येके, तदभिप्रायेण प्रागभावस्यापि नित्यत्वाद्युक्तमेव विरुद्धोदाहरणम् । अन्यथा न विपक्ष-व्यापि कार्यत्वं स्यात् । यदा त्वादिमत्त्वमेव कार्यत्वं तदा प्रध्वंसस्य नित्यत्वेऽपि कार्य-त्वमस्तीत्यनैकान्तिकं स्यात्, न विरुद्धमिति । अयं च पक्षे शब्दे विपक्षे घटादौ व्याप्य वर्तते ॥१॥

(२) विपक्षैकदेशवृत्तिः पक्षव्यापको यथा=नित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सत्य-स्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् । अर्हत्यर्थे कृत्याभिधानात् ग्रहणयोग्यतामात्रं ग्राह्यत्वमुक्तम्, तेनास्य पक्षव्यापकत्वं, विपक्षे तु घटादावस्ति, न सुखादौ ॥२॥

(३) पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा-नित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् । अयं हि पुरुषादिशब्दे पक्षेऽपि न वाय्वादिशब्दे, घटादौ च विपक्षे, न विद्युदादौ ॥३॥

(४) पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापको यथा=नित्या पृथिवी कृतकत्वात् । कृतकत्वं द्व्यणुकादावस्ति पृथिव्यां, न परमाणौ, विपक्षे तु घटादौ सर्वत्रास्ति ॥४॥

અન્યદર્શનકારોએ વિરુદ્ધ હેત્વાભાસના "સપક્ષ હોતે છતે" *પક્ષવિપક્ષવ્યાપક* વગેરે નામવાળા ચાર ભેદો, અને "સપક્ષ ન હોતે છતે" એવા જ નામવાળા ચાર ભેદો એમ બન્ને મળીને કુલ આઠ ભેદો છે એમ જે કહેલ છે તે સર્વ ભેદો ગ્રંથકારશ્રીએ બાવનમા મૂલ સૂત્રમાં કરેલા લક્ષણવાળા એક જ વિરુદ્ધહેત્વાભાસના ભેદમાં સમાઈ જાય છે. તે આ પ્રમાણે—

જે અનુમાનમાં મૂકાયેલા હેતુનો *"સપક્ષ"* જગતમાં પ્રાપ્ત હોય, તેવા વિરુદ્ધ-હેત્વાભાસના ચાર ભેદો છે. (૧) પક્ષવિપક્ષવ્યાપક, (૨) પક્ષવ્યાપકવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિ, (૩) પક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિ, (૪) પક્ષૈકદેશવૃત્તિવિપક્ષવ્યાપક એમ જે દર્શનકારો કહે છે તે સર્વે ભેદો એકલક્ષણવાળા વિરુદ્ધમાં અંતર્ગત થઈ જાય છે. તે આ પ્રમાણે–

જે હેતુ પક્ષમાં પણ સંપૂર્ણપણે વ્યાપીને વર્તતો હોય અને વિપક્ષમાં પણ વ્યાપીને વર્તતો હોય (અર્થાત્ સપક્ષ હોવા છતાં તેમાં ક્યાંય જે હેતુ ન વર્તે) તે હેતુ **पक्षविपक्षव्यापक** નામનો પ્રથમ વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમકે **नित्यः शब्दः कार्यत्वात्** આ અનુમાનમાં વ્યોમાદિ (વ્યોમ, દિશા, કાળ, આત્મા અને પરમાણુઓ) નિત્ય છે. તેથી સપક્ષ વિદ્યમાન છે. હવે કહેવાતા આ વિરુદ્ધ હેત્વાભાસના ચારે ભેદોમાં વ્યોમાદિ નિત્ય પદાર્થો સ્વરૂપ સપક્ષ વિદ્યમાન છે. અને **कार्यत्व** હેતુ તે સપક્ષમાં ક્યાંય નથી. પરંતુ કંઠતાલુજન્ય એવા શબ્દપક્ષમાં અને ઘટ-પટાદિ વિપક્ષમાં સર્વત્ર વર્તે છે. માટે સપક્ષની વિદ્યમાનતાવાળા આ અનુમાનનો હેતુ પક્ષ અને વિપક્ષમાં સર્વત્ર વ્યાપક છે. એમ પ્રથમભેદનું આ ઉદાહરણ છે.

પ્રશ્ન– આ **कार्यत्व** હેતુ પક્ષીભૂત એવા શબ્દમાં અને વિપક્ષીભૂત એવા ઘટ-પટાદિમાં અવશ્ય સર્વત્ર વ્યાપક છે. પરંતુ નૈયાયિક અને વૈશેષિકોના મતે **ध्वंसाप्रति-योगित्वं नित्यम्** અને **ध्वंसप्रतियोगित्वं अनित्यम्**=આવું નિત્ય-અનિત્યનું લક્ષણ છે. જેનો ભાવિકાળે ધ્વંસ થવાનો ન હોય એટલે કે જે વસ્તુ ધ્વંસની અપ્રતિયોગી હોય તે નિત્ય, અને જેનો ભાવિકાળે ધ્વંસ થવાનો હોય એટલે જે વસ્તુ ધ્વંસની પ્રતિયોગી હોય તે અનિત્ય એમ તેઓ કહે છે. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જેમ પક્ષીભૂત શબ્દ અને વિપક્ષીભૂત ઘટ-પટાદિ ભાવિકાળે ધ્વંસવાળા હોવાથી અનિત્ય છે. અને તેમાં કાર્યત્વ હેતુ વર્તે છે. તેમ *પ્રાગભાવ* પણ અનાદિ-સાન્ત હોવાથી ભાવિકાળે ધ્વંસવાળો જ છે. તેથી અનિત્ય જ છે. વિપક્ષ જ થશે. અને તેમાં ઉત્પત્તિમત્ત્વ એવું કાર્યત્વ અનાદિ હોવાથી નથી. તેથી આ **कार्यत्व** હેતુ વિપક્ષ એવા ઘટ-પટાદિમાં છે. પરંતુ વિપક્ષ એવા પ્રાગભાવમાં નથી. તેથી પક્ષ-વિપક્ષવ્યાપકમાં વિપક્ષની અંદર સર્વત્ર વ્યાપકતા સિદ્ધ થતી નથી.

ઉત્તર– **ध्वसंप्रतियोगित्वम् अनित्यम्**=જેનો ભાવિકાળે ધ્વંસ થવાનો હોય તે અનિત્ય અને ઉત્પત્તિમાન્ જે હોય તે કાર્યત્વ એવી વ્યાખ્યા અમે અહીં લીધી નથી. પરંતુ **स्वकारणसमवायः कार्यत्वं, उभयान्तोपलक्षिता सत्ताऽनित्यत्वमित्येके**=પોતાના કારણોમાં (અથવા અવયવોમાં) સમવાય સંબંધથી જે વર્તે તે કાર્યત્વ અમે અહીં લીધું છે. જેમકે કપાલદ્વયમાં ઘટકાર્ય અને અનેક તન્તુ અવયવમાં પટકાર્ય વર્તે છે. તેવું કાર્યત્વ અમે

લીધું છે. તથા આદિ અને અંત એમ ઉભયબાજુ (બન્ને) બાજુ જે વસ્તુનો અંત છે. તેનાથી જણાતી (સાદિ-સાન્તવાળી) વસ્તુની જે સત્તા તે અનિત્ય કહેવાય, એવું જે કેટલાક દર્શનકારો કહે છે. તે વ્યાખ્યાઓ કાર્યની અને અનિત્યની અમે સ્વીકારી છે.

तदभिप्रायेण प्रागभावस्यापि नित्यत्वाद् युक्तमेव विरुद्धोदाहरणम्=તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રાગભાવ અનાદિ-સાન્ત હોવાથી અન્તવાળો ભલે છે. પરંતુ આદિવાળો નથી. એટલે ઉભય બાજુ અંતવાળો નથી તેથી "ઉભય બાજુ અંત હોય તે અનિત્ય" આ વ્યાખ્યા પ્રાગભાવમાં લાગુ પડતી નથી. તેથી પ્રાગભાવ નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે. માટે સપક્ષ જ છે. વિપક્ષ છે જ નહીં. વિપક્ષ ન હોવાથી સ્વકારણ સમવાય એવા અર્થવાળું કાર્યત્વ તેમાં નથી તો પણ વિપક્ષ-વ્યાપકતાને કંઈ આંચ આવતી નથી. કારણકે જો પ્રાગભાવ અનિત્ય હોય તો વિપક્ષ થાય. અને તેમાં કાર્યત્વ નથી. એટલે ઘટ-પટાદિ વિપક્ષમાં કાર્યત્વ છે. અને પ્રાગભાવરૂપ વિપક્ષમાં કાર્યત્વ નથી. તેથી કાર્યત્વ એ વિપક્ષમાં વ્યાપક છે. એ અર્થ સિદ્ધ ન થાય. પરંતુ પ્રાગભાવ નિત્ય છે. તેથી સપક્ષ છે. વિપક્ષ છે જ નહીં. કાર્યત્વને વિપક્ષ વ્યાપકતા કરવામાં કોઈ આંચ આવતી નથી. માટે આ વિરુદ્ધ હેત્વાભાસનું ઉદાહરણ જે કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.

જો અનિત્યની વ્યાખ્યા ઉભયાન્તોપલક્ષિતાવાળી ન લઈએ અને **अन्यथा** જો ઉભયાન્ત ઉપલક્ષિતા સત્તા તે અનિત્ય. એવી અનિત્યની પરદર્શનકારોએ કરેલી વ્યાખ્યા ન લઈએ પરંતુ "અનાદિ અનંત હોય તે નિત્ય જેમ આકાશાદિ" તેનાથી વિપરીત તે અનિત્ય. આવી જૈનદર્શનકારો સમ્મત અનિત્યની વ્યાખ્યા કરીએ તો અથવા **ध्वंस-प्रतियोगित्वमनित्यम्** આવી અનિત્યની વ્યાખ્યા કરીએ તો પ્રાગભાવ અનિત્ય જ થાય. એટલે વિપક્ષ જ બને. તેથી સાધ્ય જે નિત્ય છે. તેનાથી વિરુદ્ધ અનિત્ય એવા ઘટ-પટાદિ અને પ્રાગભાગ બન્ને વિપક્ષ જ થાય ત્યાં ઘટ-પટાદિ વિપક્ષમાં કાર્યત્વહેતુ વર્તે છે પરંતુ પ્રાગભાવરૂપ વિપક્ષમાં કાર્યત્વહેતુ વર્તતો નથી. તેથી હેતુ વિપક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિ અને એકદેશમાં અવૃત્તિવાળો બને છે. પરંતુ વિપક્ષમાં વ્યાપક હેતુ થતો નથી. આ રીતે ઉભયાન્તોપલક્ષિતા વાળું અનિત્યનું લક્ષણ ન સ્વીકારવાથી કાર્યત્વ હેતુ વિરુદ્ધ-હેત્વાભાસના પ્રથમભેદરૂપ વિપક્ષવ્યાપક્તા વાળો સિદ્ધ થતો નથી. માટે ઉભયાન્તો-પલક્ષિતા વાળી જ અનિત્યની વ્યાખ્યા અમે અહીં સ્વીકારી છે.

પ્રશ્ન– ઉપરોક્ત ચર્ચા વિચારતાં "**उभयान्तोपलक्षिता सत्ता**" તે અનિત્ય એવી અનિત્યની વ્યાખ્યા ભલે સ્વીકારો. પરંતુ **स्वकारणसमवायः कार्यत्वम्** એવી કાર્યની વ્યાખ્યા શા માટે સ્વીકારો છો. કાર્યત્વ એટલે જે કરાય, જે ન હોય અને થાય,

અર્થાત્ આદિવાળું હોય તે કાર્ય તેથી **आदिमत्त्वम्** આવું જ લક્ષણ કાર્યનું સ્વીકારીએ તો શું દોષ આવે ? પ્રાગભાવ ઉભયાન્તવાળો ન હોવાથી અનિત્ય નથી. તેથી વિપક્ષ નથી અને આદિવાળો નથી તેથી કાર્યત્વ પણ ત્યાં નથી. આ રીતે કાર્યત્વને વિપક્ષ-વ્યાપી માનવામાં કંઈ આંચ આવવાની નથી. તેથી કાર્યત્વની વ્યાખ્યા **स्वकारण-समवायः** ન કરતાં **आदिमत्त्वम्** આવું જ લક્ષણ કાર્યત્વનું સ્વીકારો ને ?

ઉત્તર– **यदा तु आदिमत्त्वमेव कार्यत्वं तदा**=જો અમે કાર્યત્વની વ્યાખ્યા **आदिमत्त्व**=સાદિયુક્ત હોય તે કાર્ય એવી સ્વીકારીએ તો પ્રાગભાવ નિત્ય જ થવાથી વિપક્ષવ્યાપિતાને કંઈ કલંક ન આવે. પરંતુ ''**प्रध्वंसस्य नित्यत्वेऽपि कार्यत्वमस्तीत्य-नैकान्तिकं स्यात्, न विरुद्धम्**'' પ્રધ્વંસ સાદિ છે પરંતુ અનંત છે. એટલે ઉભયા-ન્તોપલક્ષિત નથી, તેથી નિત્ય જ થશે. અર્થાત્ સપક્ષ જ થશે વિપક્ષ નહી બને. અને **आदिमत्त्व** અર્થવાળું કાર્યત્વ વિપક્ષ એવા ઘટ-પટાદિમાં પણ વર્તે છે અને સપક્ષ એવા (એટલે કે નિત્ય એવા) પ્રધ્વંસમાં પણ વર્તે છે. તેથી આ કાર્યત્વ હેતુ સપક્ષ-વિપક્ષ એમ ઉભયવૃત્તિ થવાથી ''અનૈકાન્તિક'' હેત્વાભાસનું ઉદાહરણ થઈ જાય છે. પણ વિરુદ્ધ હેત્વાભાસનું ઉદાહરણ બનતું નથી. અને આ પ્રકરણ વિરુદ્ધ હેત્વાભાસનું ચાલે છે. તેથી **आदिमत्त्व** એવું કાર્યત્વ ન સ્વીકારતાં **स्वकारणसमवायः** પોતાના કારણમાં સમયવાયસંબંધથી રહેવાવાળું આવો અર્થ કાર્યત્વનો કરવાથી પ્રધ્વંસમાં આ હેતુ જતો નથી. કારણ કે પ્રધ્વંસ એ અભાવ છે. તે સ્વરૂપસંબધથી વર્તે છે. તેથી **अयं च पक्षे शब्दे, विपक्षे घटादौ व्याप्य वर्तते**=આ અર્થવાળો આ કાર્યત્વ હેતુ પક્ષ એવા શબ્દાદિમાં અને વિપક્ષ એવા ઘટાદિમાં વ્યાપીને વર્તે છે. જેથી પક્ષ-વિપક્ષ વ્યાપકતાને કોઈ બાધા આવતી નથી. (૧)

(૨) **विपक्षैकदेशवृत्तिः पक्षव्यापको यथा**=હવે વિરુદ્ધહેત્વાભાસના બીજા ભેદનું ઉદાહરણ સમજાવે છે. જે હેતુ પક્ષમાં સર્વત્ર વ્યાપક હોય, પરંતુ વિપક્ષમાં એકદેશમાં જ માત્ર વર્તતો હોય (અને એકદેશમાં ન વર્તતો હોય) તે બીજો વિરુદ્ધહેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમકે પક્ષ શબ્દઃ, સાધ્ય નિત્યઃ, હેતુ **सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रिय-ग्राह्यत्वात्** શબ્દ એ નિત્ય છે. સામાન્યવાન્ (શબ્દત્વ જાતિવાન્) હોતે છતે અમારા લોકો વડે બાહ્યેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે તેથી. આ અનુમાનમાં શબ્દ નામનો જે પક્ષ છે. ત્યાં આ હેતુ સર્વત્ર વ્યાપકપણે વર્તે છે. કારણકે શબ્દ માત્ર શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રહણને યોગ્ય છે. જો કે બધા જ શબ્દો શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રહણ થાય જ એવો નિયમ નથી. કારણકે દૂર દૂર દેશોમાં બોલાતા શબ્દો, ભૂતકાળમાં બોલાયેલા શબ્દો અને ભાવિમાં બોલાનારા શબ્દો

અત્યારે વર્તમાનકાળે શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગોચર નથી. તથાપિ તે સર્વે શબ્દો તે તે કાળે અને તે તે ક્ષેત્રે શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય તો છે જ. આ કારણથી પક્ષવ્યાપકતા નિર્દોષપણે છે. તથા સાધ્ય નિત્ય હોવાથી જે જે પદાર્થો અનિત્ય છે તે સર્વે વિપક્ષ કહેવાય છે. તેમાં ઘટ-પટાદિ જે પદાર્થો અનિત્ય હોવાથી વિપક્ષ છે ત્યાં બાહ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ એવો આ હેતુ વર્તે છે. અને સુખ-દુઃખાદિ જે આત્મગુણો છે. તે અનિત્ય હોવાથી વિપક્ષ છે. પરંતુ ત્યાં બાહ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ હેતુ સંભવતો નથી. તેથી આ હેતુ વિપક્ષમાં સર્વત્ર વ્યાપક નથી. પરંતુ એકદેશવૃત્તિ થયો. આ વિરુદ્ધહેત્વાભાસનું બીજું ઉદાહરણ છે. (૨)

(૩) **पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः**=જે હેતુ પક્ષના પણ એકદેશમાં અને વિપક્ષના પણ એકદેશમાં માત્ર વર્તે છે. તે આ નામનો હેતુ કહેવાય છે. જેમકે **शब्दः नित्यः प्रयत्नान्तरीयकत्वात् (प्रयत्नजन्यत्वात्)** શબ્દ એ નિત્ય છે. કંઠ-તાલુ ઓષ્ઠ આદિના પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે. અહીં શબ્દ નામનો પક્ષ છે તેમાં પુરુષો (આત્માઓ) વક્તા હોવાથી તજ્જન્ય જે જે શબ્દો છે ત્યાં પ્રયત્નજન્યત્વ હેતુ વર્તે છે. પરંતુ વાયુ આદિના ઘર્ષણથી ઉત્પન્ન થનારા વાંસળી-વાજું-નગારૂં, વરસાદની ગાજવીજ, વિજળીના તડાકા, વાયુનું તોફાન વગેરે શબ્દોમાં આ હેતુ નથી. તેથી પક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિ થઈ. તથા નિત્ય સાધ્ય હોવાથી અનિત્ય એ વિપક્ષ થાય છે. ત્યાં વિપક્ષ=(અનિત્ય) એવા ઘટ-પટાદિમાં પ્રયત્નજન્યત્વ હેતુ વર્તે છે. પરંતુ વાદળ અને વિજળી વગેરે વિપક્ષમાં આ હેતુ નથી. તેથી વિપક્ષના પણ એક દેશમાં જ વર્તનાર આ હેતુ થાય છે. (૩)

(૪) **पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापकः**=જે હેતુ પક્ષના એકદેશમાં વર્તે પરંતુ વિપક્ષમાં સર્વત્ર વ્યાપક હોય તે આ નામનો ચોથો વિરુદ્ધ હેતુ કહેવાય છે. જેમકે **पृथ्वी, नित्या, कृतकत्वात्**, આ હેતુ દ્વ્યણુક-ત્ર્યણુકાદિ પૃથ્વીપક્ષમાં વર્તે છે. પરંતુ પરમાણુ આત્મક પૃથ્વીપક્ષમાં વર્તતો નથી. તેથી પક્ષના એક દેશમાં વૃત્તિવાળો થયો. તથા નિત્ય સાધ્ય હોવાથી અનિત્ય એવા વિપક્ષમાં સર્વત્ર કૃતકત્વ હેતુ વ્યાપકપણે છે જ. તેથી વિપક્ષવ્યાપક પણ થયો. આ રીતે આ કૃતકત્વ હેતુ પક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિવાળો અને વિપક્ષમાં વ્યાપકતાવાળો થયો. (૪)

આ રીતે વિરુદ્ધહેત્વાભાસના અન્યદર્શનકારો માને છે તે પ્રમાણે ૪ ભેદો સપક્ષ હોતે છતે જણાવ્યા. હવે સપક્ષ ન હોતે છતે પણ વિરુદ્ધહેત્વાભાસના જે ૪ ભેદો થાય છે તે જણાવે છે.

असति सपक्षे चत्वारो विरुद्धाः । पक्षविपक्षव्यापको यथा-आकाशविशेषगुणः

शब्दः प्रमेयत्वात् । येषु चतुर्ष्वप्याकाशे विशेषगुणान्तरस्याभावात् सपक्षाभावः । अयं च पक्षे शब्दे विपक्षे च रूपादौ व्याप्य वर्तते ॥५॥

(६) पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा-तत्रैव पक्षे प्रयत्नान्तरीयकत्वात् अयं पक्षे पुरुषादिशब्दे एव, विपक्षे च रूपादावेवास्ति, न वाय्वादिशब्दे विद्युदादौ च ॥६॥

(७) पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा-तत्रैव पक्षे बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् । अयं शब्दं पक्षं व्याप्नोति, विपक्षे तु रूपादावस्ति, न सुखादौ ॥७॥

(८) विपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा-तत्रैव पक्षे अपदात्मकत्वात् । अयं पक्षैकदेशेऽवर्णात्मकेऽस्ति, नान्यत्र विपक्षे तु रूपादौ सर्वत्रास्ति ॥८॥

જે અનુમાનમાં “સપક્ષ નથી” તેવા અનુમાનમાં વિરુદ્ધહેત્વાભાસના બીજા ચાર ભેદો છે. તે હવે જણાવે છે.

(૫) *પક્ષવિપક્ષવ્યાપક–* જે હેતુ પક્ષમાં પણ વ્યાપક હોય તથા વિપક્ષમાં પણ વ્યાપક હોય તે. જેમકે ''शब्दः आकाशविशेषगुणः'' આ અનુમાનમાં શબ્દ એ પક્ષ છે. અને આકાશનો વિશેષગુણ એ સાધ્ય છે. તે આ ઉદાહરણમાં અને હવે પછીના ત્રણ ઉદાહરણોમાં એમ ચારે ઉદાહરણોમાં સરખો જ સમજવાનો છે. માત્ર ચારે સ્થાનોમાં હેતુ બદલી બદલીને સમજાવાશે. આકાશમાં એક શબ્દ જ વિશેષગુણ છે. બીજા કોઈપણ રૂપ-રસાદિ વિશેષગુણો આકાશમાં નથી. તેથી જે હવે કહેવાતા આ ચારે ઉદાહરણોમાં આકાશમાં વિશેષ ગુણાન્તર ન હોવાથી સપક્ષનો અભાવ છે. તેથી असति सपक्षेનાં આ ચારે ઉદાહરણો કહેવાય છે. આ પ્રમેયત્વ હેતુ પક્ષ એવા શબ્દમાં અને વિપક્ષ એવા રૂપાદિમાં (રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શાદિમાં) વ્યાપીને જ વર્તે છે. માટે પક્ષવિપક્ષવ્યાપક એવો આ વિરુદ્ધહેત્વાભાસ કહેવાય છે.

(૬) **पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः**=જે હેતુ પક્ષના પણ એકદેશમાં જ વર્તે અને વિપક્ષના પણ એક દેશમાં જ વર્તે તે પક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિ કહેવાય છે. જેમકે આ જ પક્ષ અને સાધ્યમાં ''**प्रयत्नान्तरीयकत्व**'' હેતુ મૂકવામાં આવે તો આ ભેદ થાય છે. કારણકે પ્રયત્નજન્યત્વ એવો આ હેતુ પુરુષાદિના શબ્દમાં જ ઘટે છે. પરંતુ વાયુ આદિના શબ્દમાં સંભવતો નથી. માટે પક્ષૈકદેશવૃત્તિ કહેવાય છે. તથા વિપક્ષ એવા રૂપાદિમાં (જે આકાશના વિશેષગુણ રૂપ નથી તેમાં) જ આ હેતુ વર્તે છે. પરંતુ વિદ્યુદાદિ દ્રવ્યમાં (કે જે વિપક્ષાત્મક છે છતાં તેમાં) આ હેતુ વર્તતો નથી. માટે પક્ષ અને વિપક્ષ એમ બન્નેના એક દેશમાં જ વૃત્તિવાળો એવો આ હેતુ વિરુદ્ધહેત્વાભાસ થયો. આ સપક્ષ ન હોય તેવા બીજા ભેદનું ઉદાહરણ થયું. ॥૬॥

(૭) **पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः**=જે હેતુ પક્ષમાં વ્યાપક હોય પરંતુ વિપક્ષના એકદેશમાં જ માત્ર વૃત્તિ હોય તે આ ભેદ કહેવાય છે. જેમ કે આ જ અનુમાનમાં બાહ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ હેતુ કહેવામાં આવે તો શબ્દ નામના પક્ષમાં સર્વત્ર વ્યાપક છે. પરંતુ વિપક્ષના એકદેશ એવા રૂપાદિમાં છે. પરંતુ વિપક્ષના જ એકદેશ એવા સુખાદિમાં નથી. તેથી વિપક્ષૈકદેશવૃત્તિ કહેવાય છે. ॥૭॥

(૮) **विपक्षव्यापको पक्षैकदेशवृत्तिः**=જે હેતુ વિપક્ષમાં વ્યાપક હોય અને પક્ષના એકદેશમાં જ વૃત્તિવાળો હોય તે વિપક્ષવ્યાપક અને પક્ષૈકદેશવૃત્તિ કહેવાય છે. જેમ કે આ જ અનુમાનમાં "અપદાત્મકત્વ" (પદો અને વાક્યોની રચના સ્વરૂપ ન હોવું તે) હેતુ કહેવો તે. આ હેતુ અવર્ણાત્મક એવા વાયુ આદિના શબ્દમાં છે. પરંતુ અન્યત્ર એટલે દેવદત્તાદિ પુરુષકૃત શબ્દમાં નથી. માટે પક્ષૈકદેશવૃત્તિ થયો. અને વિપક્ષ એવા રૂપાદિમાં સર્વત્ર આ હેતુ છે જ, તેથી વિપક્ષવ્યાપક કહેવાય છે. ॥૮॥

આ પ્રમાણે સપક્ષ હોય ત્યારે ૪, અને સપક્ષ ન હોય ત્યારે ૪, એમ કુલ-૮ વિરુદ્ધહેત્વાભાસના ભેદો અન્યદર્શનકારો જે જણાવે છે. તે સર્વે ભેદો ગ્રંથકારે બતાવેલા આ સૂત્રના એક જ લક્ષણથી સંગૃહીત થઈ જાય છે.

ननु चत्वार एव विरुद्धभेदा ये पक्षव्यापका नान्ये, ये पक्षैकदेशवृत्तयस्तेषाम-सिद्धलक्षणोपपन्नत्वात् । तदसत्, उभयलक्षणोपपन्नत्वेनोभयव्यवहारविषयत्वात्, तुलायां प्रमाणप्रमेयव्यवहारवत् ।

અહીં કોઈ શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસના ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે આઠ ભેદો પાડવામાં આવ્યા. તેમાં જે પક્ષવ્યાપક એવા (એટલે પક્ષની વ્યાપકતાવાળા) ચાર ભેદ છે. તે જ ચાર ભેદ વિરુદ્ધહેત્વાભાસના વાસ્તવિકપણે સંભવી શકે છે. **नान्ये**=પરંતુ બીજા જે ચાર પક્ષના એકદેશની વૃત્તિવાળા છે તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસના ભેદ તરીકે સંભવતા નથી. કારણકે પક્ષના એકભાગમાં જ હેતુની જો વૃત્તિ હોય તો પક્ષના બીજા ભાગમાં હેતુની વૃત્તિ ન હોવાથી તે ભેદો અસિદ્ધહેત્વાભાસ લક્ષણ યુક્ત થયા. તેથી તે હેતુને વિરુદ્ધ ન કહેવાય, પરંતુ અસિદ્ધ જ કહેવાય.

ઉત્તરઃ– આવો જો કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તે બરાબર નથી. કારણકે વિરુદ્ધ અને અસિદ્ધ એ ઉભય હેત્વાભાસના લક્ષણથી તે પક્ષૈકદેશવૃત્તિવાળા ૪ ભેદો યુક્ત છે તેથી તે હેતુઓ ઉભય (હેત્વાભાસ)ના વ્યવહારનો વિષય બને છે. જેમ તુલામાં (ત્રાજવામાં) પ્રમાણ અને પ્રમેય એમ ઉભયનો વ્યવહાર થાય છે. તેમ અહીં સમજવું. જેમ તુલા એ ગોળ-ખાંડ ઘી આદિ અન્ય દ્રવ્યોના માપનું સાધન હોવાથી તુલા સ્વયં પ્રમાણ રૂપ પણ છે. તેમજ પોતે જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી પ્રમેય પણ છે. તેમ પક્ષના એકદેશમાં

વૃત્તિવાળા હેત્વાભાસો વિપક્ષમાં વ્યાપક હોવાથી વિરુદ્ધ પણ છે અને પક્ષના એકદેશમાં અવૃત્તિ હોવાથી અસિદ્ધ પણ છે. આ પ્રમાણે વિરુદ્ધહેત્વાભાસના જે આઠ ભેદો માને છે. તે વિરુદ્ધના ઉપરોક્ત લક્ષણમાં અંતર્ગત હોવાથી એક ભેદમાં જ સમાઈ જાય છે.

धर्मिस्वरूपविपरीतसाधन-धर्मिविशेषविपरीतसाधनौ तु सौगतसंगतौ हेत्वाभासावेव न भवतः। साध्यस्वरूपविपर्ययसाधकस्यैव विरुद्धत्वेनाभिधानात् । अन्यथा समस्तानुमानोच्छेदापत्तिः । तथाहि-अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति हेतुरनित्यतां साधयन्नपि यो यः कृतकः सः शब्दो न भवति, यथा घटः, यो यः कृतकः सः श्रावणो न भवति यथा स एवेति धर्मिणः स्वरूपं विशेषं च बाधते एवेत्यहेतुः स्यात्, न चैवं युक्तमिति ॥६-५३॥

જૈનદર્શનકાર તથા નૈયાયિક-વૈશેષિકાદિ કેટલાક અન્ય દર્શનકારો જે હેતુ સાધ્યના વિપર્યયને સાધતો હોય તે હેતુ સાધ્યના સાધક તરીકે જો મુકાય તો તેને વિરુદ્ધ-હેત્વાભાસ કહેવાય એમ માને છે. તેને બદલે બૌદ્ધો કંઈક જુદું માને છે. તેથી પ્રથમ તેની વાત રજુ કરીને પછી તેનું ખંડન ગ્રંથકારશ્રી કરે છે.

ધર્મિના (પક્ષના) સ્વરૂપથી વિપરીતને જે સાધે તે તથા ધર્મિના (પક્ષના) વિશેષધર્મથી વિપરીતને જે સાધે તે, બન્ને વિરુદ્ધહેત્વાભાસ કહેવાય છે. આવા બૌદ્ધે માનેલા જે બે વિરુદ્ધહેત્વાભાસ છે. તે હેત્વાભાસ જ થતા નથી. કારણ કે માત્ર *સાધ્યના સ્વરૂપના વિપર્યયના જે સાધક હોય તેને જ દર્શનકારો વિરુદ્ધહેત્વાભાસ કહે છે.* **अन्यथा**=જો એમ માનવામાં ન આવે અને પક્ષના સ્વરૂપના વિપર્યયને સાધે તેને, તથા પક્ષનો જે વિશેષ ધર્મ તેના વિપર્યયને સાધે તેને વિરુદ્ધહેત્વાભાસ જો કહેવામાં આવે તો સમસ્ત અનુમાનોનો પણ ઉચ્છેદ થવાની જ આપત્તિ આવે. સર્વે સાચાં અનુમાનો પણ ખોટાં જ થઈ જશે. તે આ પ્રમાણે–

शब्दः (પક્ષ), **अनित्यः** (સાધ્ય), **कृतकत्वात्** (હેતુ) **घटवत्** આ અનુમાનનો કૃતકત્વ હેતુ હેત્વાભાસના સમસ્ત દોષોથી રહિત હોવાથી અનિત્યતા નામના પોતાના સાધ્યને બરાબર સાધતો હોવાથી સદ્‌હેતુ જ છે. છતાં વિરુદ્ધહેત્વાભાસની વ્યાખ્યા જો ઉપરોક્ત બૌદ્ધ-માન્ય સ્વીકારવામાં આવે તો આ સદ્‌હેતુ પણ વિરુદ્ધહેત્વાભાસ જ થાય છે. "જે જે કૃતક હોય તે તે બધા શબ્દ જ હોય" એવું નથી, જેમકે ઘટ કૃતક છે. પરંતુ શબ્દાત્મક નથી. આ પ્રમાણે કૃતકત્વ હેતુ શબ્દાત્મક પક્ષના સ્વરૂપથી વિપરીત શબ્દાભાવાત્મકને પણ સાધે જ છે. તેથી પ્રથમ વ્યાખ્યા પ્રમાણે વિરુદ્ધ જ થઈ જશે. તથા "જે જે કૃતક હોય તે તે શ્રોત્રગ્રાહ્ય હોતા નથી" જેમકે તે જ ઘટ. અહીં કૃતક

હેતુ છે. પરંતુ પક્ષ જે શબ્દ છે, તેનો *વિશેષધર્મ જે શ્રાવણત્વ.* તેના વિપર્યયને ઘટના ઉદાહરણથી સાધે છે. તેથી બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે વિરુદ્ધ થઈ જ જશે. આ પ્રમાણે આ કૃતકત્વ હેતુ ધર્મિના (શબ્દના) સ્વરૂપનો અને ધર્મિના વિશેષ સ્વરૂપનો બાધ કરે જ છે. એટલે કે તેના અભાવને પણ સાધે જ છે. તેથી આ સદ્‌હેતુ પણ અહેતુ (હેત્વાભાસ) થઈ જશે. આવું માનવું તે યુક્ત નથી. તથા ''पर्वतो वह्निमान् धूमात्'' આ અનુમાનમાં ધૂમહેતુ વહ્નિ સાધ્યને સાધતો હોવાથી સદ્‌હેતુ જ છે. છતાં જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે ત્યાં ત્યાં પર્વત હોતો નથી. તથા જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે ત્યાં ત્યાં પર્વતનો જે પાષાણમયત્વરૂપ વિશેષધર્મ તે સંભવતો નથી. ઘાસના અગ્નિમાં ધૂમ છે. પરંતુ પર્વત પક્ષ પણ નથી અને પાષાણમયત્વ એ પક્ષનો વિશેષધર્મ પણ નથી. આમ થવાથી આ સદ્‌હેતુ પણ વિરુદ્ધહેત્વાભાસ થઈ જશે. તેથી બૌદ્ધની વ્યાખ્યા ઉચિત નથી.

આ પ્રમાણે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસની ચર્ચા સમાપ્ત થઈ. ॥૬-૫૩॥

अनैकान्तिकस्वरूपं प्ररूपयन्ति—

यस्यान्यथानुपपत्तिः सन्दिह्यते सोऽनैकान्तिकः ॥ ६-५४ ॥

टीका— साध्यसद्भावे क्वचिद्धेतोर्विभावनात् क्वचित् तु तदभावेऽपि विभावनादन्यथानुपपत्तिः सन्दिग्धा भवति ॥६-५४॥

હવે અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસનું સ્વરૂપ સમજાવે છે–

સૂત્રાર્થ– જે હેતુની અન્યથાનુપપત્તિ સંદેહવાળી હોય તે હેતુ અનૈકાન્તિક કહેવાય છે. ॥ ૬-૫૪॥

ટીકાનુવાદ– કોઈ કોઈ ઉદાહરણોમાં સાધ્ય હોતે છતે હેતુ જણાવાથી, અને કોઈ કોઈ ઉદાહરણોમાં સાધ્યના અભાવમાં પણ હેતુ જણાવાથી જે હેતુની સાધ્યની સાથેની અન્યથાનુપપત્તિ સંદેહાત્મક બની છે. તે હેતુ અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમકે ''पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वात्'' અહીં પ્રમેયત્વ હેતુની વૃત્તિ વહ્નિ એવા સાધ્યની સાથે પણ મહાનસાદિમાં છે. તથા વહ્નિના અભાવાત્મક એવા સમુદ્રાદિમાં પણ છે. તેથી પ્રમેયત્વ હેતુ વહ્નિ સાધ્યની સાથે અન્યથાનુપપન્ન જ છે. આ વાત નિશ્ચિત રહેતી નથી. કારણકે પ્રમેયત્વ હેતુ હોતે છતે મહાનસાદિમાં વહ્નિ છે અને સમુદ્રાદિમાં નથી. તેથી પ્રમેયત્વ હોતે છતે વહ્નિ હોય જ એવો નિર્ણય ન થવાથી સાધ્યની સિદ્ધિમાં શંકા ઉભી થાય છે. આ રીતે આ હેતુ શંકાશીલ થાય છે. માટે અનૈકાન્તિક છે. ॥૬-૫૪॥

एतद्भेदसङ्ख्यामाख्यान्ति—

स द्वेधा-निर्णीतविपक्षवृत्तिकः, सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकः ॥६-५५॥

टीका—निर्णीता विपक्षे वृत्तिर्यस्य स तथा, सन्दिग्धा विपक्षे वृत्तिर्यस्य स तथोक्तः । अयं च सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकः सन्दिग्धान्यथानुपपत्तिकः, सन्दिग्ध-व्यतिरेक इति नामान्तराणि प्राप्नोति ॥६-५५॥

तत्राद्यभेदमुदाहरन्ति—

निर्णीतविपक्षवृत्तिको यथा-नित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् ॥६-५६॥

टीका—प्रमेयत्वं हि सपक्षीभूते नित्ये व्योमादौ यथा प्रतीयते, तथा-विपक्षभूतेऽप्यनित्ये घटादौ प्रतीयत एव, ततश्चोभयत्रापि प्रतीयमानत्वाविशेषात् किमिदं नित्यत्वेनाविनाभूतम्, उताहो अनित्यत्वेन ? इत्येवमन्यथानुपपत्तेः सन्दिह्यमानत्वादनैकान्तिकतां स्वीकुरुते । एवं वह्निमानयं पर्वतनितम्बः पाण्डु-द्रव्योपेतत्वादित्याद्यप्युदाहार्यम् ॥६-५६॥

આ અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસના ભેદોની સંખ્યા હવે કહે છે–

સૂત્રાર્થ– તે અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ બે પ્રકારે છે. (૧) નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક, (૨) અને સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક ॥ ૬-૫૫॥

ટીકાનુવાદ– જે હેતુની વિપક્ષમાં વૃત્તિ નિશ્ચિત સિદ્ધ થયેલી છે. તે નિર્ણીત-વિપક્ષવૃત્તિક કહેવાય છે. તથા વિપક્ષમાં જે હેતુની વૃત્તિ સંદેહાત્મક છે. તે સંદિગ્ધ-વિપક્ષવૃત્તિક કહેવાય છે. એમ અનૈકાન્તિકના બે ભેદો છે. તેમાં આ (બીજો) ભેદ કે જે મૂલસૂત્રમાં *સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક*ના નામે કહ્યો છે. તેના જ સંદિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિક, સંદિગ્ધાન્યથાનુપપત્તિક, અને સંદિગ્ધવ્યતિરેક ઈત્યાદિ ભિન્ન-ભિન્ન નામો છે. જે હેતુ વિપક્ષમાં છે જ એમ ચોક્સાઈપૂર્વક કહી શકાતું નથી. પરંતુ વિપક્ષમાં હોવાનો સંદેહ છે. (કદાચ હોય) તે આ બીજો ભેદ છે. તેથી વિપક્ષમાં તે હેતુ હોવાનો સંદેહ હોવાથી *"વિપક્ષમાં આ હેતુ નથી જ"* એમ પણ નિર્ણયાત્મકપણે કહી શકાતું નથી. તેથી તે હેતુની વિપક્ષમાં વ્યાવૃત્તિ પણ સંદેહવાળી જ થઈ. માટે તેનું નામ સંદિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિક પણ પડેલ છે. તથા વિપક્ષમાં તે હેતુ હોવાની શંકા હોવાથી *"સાધ્ય વિના આ હેતુ અનુપપન્ન જ છે"* એમ પણ નિર્ણયપૂર્વક કહી શકાતું નથી. તેથી સંદિગ્ધાન્યથાનુપપન્ન એવું પણ તેનું જ નામ છે. તથા આ હેતુ સાધ્યના અભાવમાં (વિપક્ષમાં) હોવાની શંકા

છે. તેથી *"વિપક્ષમાં હેતુનો વ્યતિરેક (અભાવ) જ છે."* એમ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી. તેથી સંદિગ્ધવ્યતિરેક નામ પણ આ જ હેતુનું પ્રવર્તે છે. એમ ત્રણે નામો આ બીજા ભેદરૂપ હેત્વાભાસનાં છે. ॥ ૬-૫૫॥

ત્યાં હવે પ્રથમભેદ *નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિકનું* ઉદાહરણ આપે છે–

સૂત્રાર્થ– શબ્દ એ નિત્ય છે. પ્રમેય હોવાથી આ નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક નામનો પ્રથમ અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ જાણવો. ॥૬-૫૬॥

ટીકાનુવાદ– शब्दः नित्यः प्रमेयत्वात् આ અનુમાનમાં પ્રમેયત્વ એ હેતુ છે. નિત્ય એ સાધ્ય છે. તેથી નિત્યત્વધર્મવાળાં વ્યોમાદિ ચાર દ્રવ્યો સપક્ષ કહેવાય છે. હવે આ પ્રમેયત્વહેતુ નિત્યત્વધર્મવાળા સપક્ષસ્વરૂપ એવા વ્યોમાદિ ચારે દ્રવ્યોમાં તો છે જ એવી પ્રતીતિ જેમ થાય છે. તેવી જ રીતે નિત્યત્વ સાધ્યના અભાવવાળા એવા વિપક્ષસ્વરૂપ અનિત્ય ઘટ-પટાદિ દ્રવ્યોમાં પણ આ પ્રમેયત્વ હેતુ છે જ, એમ પણ પ્રતીત થાય જ છે. કારણકે તેમ પ્રસિદ્ધ જ છે. તેથી નિત્ય એવા વ્યોમાદિમાં અને અનિત્ય એવા ઘટ-પટાદિમાં એમ ઉભયસ્થાને પણ પ્રમેયત્વ હેતુનું પ્રતીયમાનપણું સમાન હોવાથી આ પ્રમેયત્વ હેતુ શું નિત્યત્વની સાથે અવિનાભાવી છે? કે શું અનિત્યત્વની સાથે અવિનાભાવી છે? તેનો યથાર્થ બોધ ન થતો હોવાથી આ હેતુની અન્યથાનુપપત્તિ સંદિહ્યમાન બનવાથી અનૈકાન્તિકતાને પામે છે. આ જ પ્રમાણે પર્વતનો આ નિતંબભાગ વહ્નિવાળો છે. કારણકે ઉજ્જ્વળ દ્રવ્યોથી યુક્ત છે અહીં ઉજ્જ્વલ-દ્રવ્યથી યુક્તપણું તો વહ્નિવાન્‌માં પણ સંભવે અને વહ્નિરહિત રૂપાના અલંકારો વેચનારની દુકાનોમાં પણ સંભવે. તથા રત્નોની બનેલી દેવવિમાનોની દિવાલોમાં પણ સંભવે. માટે સપક્ષ અને વિપક્ષ એમ બન્નેમાં હેતુની પ્રતીતિ હોવાથી સાધ્યની સાથેની અન્યથાનુપપત્તિ સંદેહાત્મક જ બને છે. આવાં આવાં બીજાં પણ ઉદાહરણો નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક એવા અનૈકાન્તિકના પ્રથમભેદનાં જાણવાં. ॥૬-૫૬॥

अथ द्वितीयभेदमुदाहरन्ति—

सन्दिग्धविपक्षवृत्तिको यथा-विवादपदापन्नः पुरुषः सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वात् ॥६-५७॥

टीका—वक्तृत्वं हि विपक्षे सर्वज्ञे सन्दिग्धवृत्तिकम् । सर्वज्ञः किं वक्ता, आहोस्विन्न वक्ता ? इति सन्देहात् । एवं स श्यामो मैत्रपुत्रत्वादित्याद्यप्यु-दाहरणीयम् । सोपाधिरयमिति नैयायिकाः । उपाधिः खल्वत्र शाकाद्याहार-

परिणामः, साधनाव्यापकत्वे सति साध्येन समव्याप्तिकत्वात् । साधनव्यापकः खलूपाधिर्न भवति, अन्यथा वह्निसम्बन्धोऽपि धूमस्य सोपाधिः स्यात् । आर्द्रेन्धनसम्बन्धस्य तथाभूतस्य सम्भवात् ॥६-५७॥

હવે સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક નામના બીજા ભેદનું ઉદાહરણ કહે છે–

સૂત્રાર્થ– વિવાદાસ્પદ એવો પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી, વક્તા હોવાથી. આ સંદિગ્ધ-વિપક્ષવૃત્તિક હેત્વાભાસ કહેવાય છે. ॥૬-૫૭॥

ટીકાનુવાદ– આ અનુમાનમાં *સર્વજ્ઞાભાવ* એ સાધ્ય છે. તેથી *સર્વજ્ઞ* એ વિપક્ષ કહેવાય છે. તે વિપક્ષમાં એટલે કે સર્વજ્ઞમાં वक्तृत्व નામનો આ હેતુ સંદેહાત્મકવૃત્તિવાળો છે. કારણકે શું સર્વજ્ઞ વક્તા છે ? કે વક્તા નથી ? એવો સંદેહ વર્તે છે. કેટલાક દર્શનકારો સર્વજ્ઞને સશરીરી માને છે એટલે વક્તૃત્વ હોઈ પણ શકે છે,અને કેટલાક દર્શનકારો સર્વજ્ઞને અશરીરી જ માને છે એટલે વકતૃત્વ ન પણ હોઈ શકે. તેથી વક્તૃત્વ હેતુ અસર્વજ્ઞ એવા સપક્ષમાં તો દેવદત્તાદિની જેમ છે જ. પરંતુ વિપક્ષ એવા સર્વજ્ઞમાં તે વક્તૃત્વ હોય કે ન હોય એ વાત સંદેહાત્મક છે. માટે આ હેતુ સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક કહેવાય છે.

આ જ પ્રમાણે सः श्यामः मैत्रपुत्रत्वात् તે છોકરો શ્યામ છે. કારણ કે મિત્રા નામની સ્ત્રીનો પુત્ર હોવાથી. (અહીં मित्रा શબ્દથી तस्येदम् અર્થમાં अण् પ્રત્યય હોવાથી मित्रा શબ્દના मि ની વૃદ્ધિ, અને अवर्णेवणस्य થી આ નો લોપ થયેલ છે) આવાં આવાં અન્ય ઉદાહરણો પણ આ હેત્વાભાસનાં સમજી લેવાં. અહીં મિત્રાના પુત્રપણું શ્યામ એવા સાત પુત્રોમાં તો છે જ. પરંતુ શ્યામ ન હોય એવા આઠમા પુત્રમાં પણ મિત્રાનું પુત્રપણું હોઈ શકે છે. એવો સંદેહ છે. માટે સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિમાં જ તેનો સમાવેશ કરવો. સારાંશ કે મિત્રાના પુત્રપણું હોય એટલે શ્યામપણું હોય જ એવો નિયમ નથી. શ્યામ પણ હોઈ શકે અને ગૌરવર્ણ પણ હોઈ શકે. એમ સંદેહાત્મક હોવાથી આ હેતુ સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ કહેવાય છે.

નૈયાયિકો આ હેતુને *સોપાધિક* માનીને વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ કહે છે. આ અનુમાનમાં *"શાકાદિ આહારનો પરિણામ"* એ ઉપાધિ લાવે છે. જે સાધનની સાથે અવ્યાપક હોતે છતે સાધ્યની સાથે વ્યાપક હોય તેને ઉપાધિ કહેવાય એમ તેઓ કહે છે. ઉપાધિનું આ લક્ષણ શાકાદિ આહાર-પરિણામમાં સંભવતું હોવાથી તે ઉપાધિ બને છે. કારણકે શાકાદિઆહાર-પરિણામ એવી જે ઉપાધિ છે તે સાધનભૂત એવા મિત્રાપુત્રની સાથે અવ્યાપક છે. આઠમા પુત્રમાં मित्रापुत्रत्व છે. પરંતુ शाकादि-आहारपरिणाम નથી. તેથી

આ ઉપાધિ સાધનની સાથે અવ્યાપક થઈ. તથા मित्रापुत्रत्वावच्छिन्न (એટલે કે મિત્રાના પુત્રપણા સંબંધી) એવું श्यामत्व સાધ્ય જ્યાં જ્યાં છે (સાતપુત્રોમાં) ત્યાં ત્યાં शाकादि-आहारपरिणाम વ્યાપકપણે છે જ. કારણ કે તેવા પ્રકારના કાળા રંગવાળાં ઘણાં શાકાદિનો આહાર કરવાથી જ સાત પુત્ર श्याम બન્યા છે. તેથી આ ઉપાધિ જેમ સાધનની અવ્યાપક છે તેમ સાધ્યની વ્યાપક પણ આ ઉપાધિ છે. આ રીતે આ શાકાદિ આહાર પરિણામ રૂપ ઉપાધિ સાધનાવ્યાપક અને સાધ્યવ્યાપક થવાથી मित्रातनयत्वात् એવો જે હેતુ છે. તે સોપાધિક થવાના કારણે વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ છે. એમ નૈયાયિકોનું કહેવું છે.

જે સાધ્યની સાથે વ્યાપક હોતે છતે *"સાધનની સાથે અવ્યાપક"* હોય તે જ ઉપાધિ કહેવાય છે. આમ હોવાથી *"સાધનની સાથે જે વ્યાપક"* હોય છે તે ઉપાધિ બની શકતી નથી. ટીકામાં સ્પષ્ટ લખે છે કે साधनव्यापकः खलूपाधिर्न भवति, अन्यथा જો આ વાત ન સ્વીકારીએ અને સાધનની સાથે વ્યાપક હોય તેને પણ ઉપાધિ કહેવાય એમ માની લઈએ તો સાચા અનુમાનોમાં મૂકાયેલો સદ્હેતુ પણ ઉપાધિવાળો થાય અને વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધહેત્વાભાસ બની જાય. જેમકે पर्वतो वह्निमान् धूमात् આ અનુમાન તથા તેમાં કહેલ હેતુ સાચો હોવા છતાં જો साधनव्यापकને ઉપાધિ માનો તો આ હેતુ પણ સોપાધિક થાય. વહ્નિની સાથે (અવિનાભાવના) સંબંધવાળો એવો પણ આ ધૂમહેતુ સોપાધિક થાય છે. तथाभूतस्य=તેવા પ્રકારના એટલે કે સાધન (એવા ધૂમ)ની સાથે વ્યાપક (પણે રહેનારા) એવા આર્દ્રેન્ધનનો સંબંધ પણ ત્યાં ઉપાધિ તરીકે સંભવી શકે છે આવી ઉપાધિ મળવાથી સદ્હેતુ પણ હેત્વાભાસ થઈ જાય. તે ન થાય તેટલા માટે સાધનવ્યાપક ન લેતાં સાધનાવ્યાપક જે હોય તે ઉપાધિ કહેવાય એમ સમજવું જોઈએ. આર્દ્રેન્ધનસંયોગ તે ધૂમની સાથે વ્યાપક જ છે. પરંતુ અવ્યાપક નથી. તેથી साधनाव्यापक લક્ષણ કરવાથી આર્દ્રેન્ધનસંયોગ એ ઉપાધિ બનતી નથી. અને સદ્હેતુ એ હેત્વાભાસ થતો નથી.

ननु शाकाद्याहारपरिणामोऽपि मैत्रपुत्रत्वाख्यसाधनस्य व्यापक एव । तमन्तरेणाऽस्य हेतोः क्वचिददर्शनात् । परिदृश्यमानकतिपयतत्पुत्रेषु तद्भाव एव तद्भावात् इति चेत्, नैवम्, क्वचित्तद्भावभावित्वावलोकनेऽपि सर्वत्र मैत्रपुत्रता शाकाद्याहारपरिणाम-समन्वितैवेति निर्णेतुमशक्तेः । तत्सम्बन्धस्यापि सोपाधिकत्वात्, श्यामत्वरूपस्योपाधेर्विद्य-मानत्वात् । मैत्रपुत्रोऽपि हि स एव शाकाद्याहारपरिणतिमान् यः श्याम इति, साधनाव्या-कोऽपि यः साध्यस्याप्यव्यापको नासावुपाधिः । यथा धूमानुमाने खादिरत्वम् । तद्धि यथा-धूमस्य, एवं वह्नेरप्यव्यापकमेवेति नोपाधिः ।

પ્રશ્ન– તમે જે શાકાદ્યાહાર પરિણામ નામની આ ઉપાધિ મિત્રાપુત્રત્વ નામના

હેતુની અવ્યાપક છે. એટલે કે સાધનાવ્યાપક છે. એવું જે ઉપર સમજાવ્યું. તે અમને યોગ્ય લાગતું નથી. કારણકે શાકાદ્યાહાર પરિણામ સ્વરૂપ ઉપાધિ પણ મિત્રાપુત્રત્વ નામના હેતુની સાથે સર્વત્ર વ્યાપક જ હોય એમ જણાય છે. કારણકે **तमन्तरेण**=તે શાકાદિઆહાર પરિણામ સ્વરૂપ ઉપાધિ વિના **अस्य हेतोः** આ મિત્રાતનયત્વ નામનો હેતુ **क्वचिददर्शनात्** અન્યત્ર ક્યાંય જણાતો નથી. શાકાદ્યાહાર પરિણામ અને મિત્રાપુત્રત્વ આ બન્ને સાથે જ હોય એમ જણાય છે. કારણકે સામે દેખાતા એવા કેટલાક (સાતે) પણ તે મિત્રાના પુત્રોમાં **तद्भावे एव**=શાકાદ્યાહાર પરિણામ હોતે છતે જ **तद्भावात्**= મિત્રાપુત્રતા હોય છે. જણાય છે. માટે જ્યાં જ્યાં શાકાદ્યાહાર પરિણામ સ્વરૂપ ઉપાધિ છે. ત્યાં ત્યાં મિત્રાપુત્રતા રૂપ હેતુ છે. તેથી આ ઉપાધિ સાધનની વ્યાપક જ થાય છે.

ઉત્તર– **इति चेत्, नैवम्**, ઉપર પ્રમાણે જો પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તે પ્રશ્ન બરાબર નથી. કારણકે **क्वचित्तद्भावभावित्वावलोकनेऽपि सर्वत्र मैत्रपुत्रता शाकाद्याहारपरिणामसमन्वितैवेति निर्णेतुमशक्तेः । तद्भाव**=કોઈ કોઈ તે (સાત) પુત્રોમાં શાકાદ્યાહાર પરિણામનું હોવાપણું અને **तद्भावित्व** મિત્રાપુત્રપણાનું હોવાપણું એમ બન્નેનું સાથે અવલોકન કરવા છતાં પણ સર્વ એવા તે પુત્રોમાં રહેલી મિત્રાપુત્રતા શાકાદ્યાહારપરિણામ વાળી જ હોય એવો નિર્ણય કરવો આપણાથી અશક્ય છે. મિત્રાપુત્રતા હોવા છતાં પણ શાકાદ્યાહાર પરિણામ હોય પણ ખરો, અને ન પણ હોય, કારણકે આ બન્નેની વચ્ચે વહ્નિ-ધૂમની જેમ કાર્યકારણાદિ કોઈ સંબંધ નથી. પરંતુ–

तत्सम्बन्धस्यापि सोपाधिकत्वात् । श्यामत्वरूपस्योपाधेर्विद्यमानत्वात् । मैत्रपुत्रोऽपि हि स एव शाकाद्याहारपरिणतिमान्, यः श्याम इति । મિત્રાપુત્રત્વ નામનો તે સંબંધ પણ સોપાધિક છે. અર્થાત્ મિત્રાપુત્રત્વ ધર્મ હોવા છતાં પણ શાકાદ્યાહારપરિણતિ હોવામાં શ્યામરૂપત્વ એ ઉપાધિ બને છે. મિત્રાપુત્ર (આઠ પુત્રો) હોવા છતાં પણ શાકાદ્યાહાર પરિણામ પણ શ્યામત્વ ઉપાધિયુક્ત હોવાથી આઠમા પુત્રમાં મિત્રાતનયત્વ હોવા છતાં પણ શાકાદ્યાહાર પરિણતિવાળો તે જ પુત્ર છે કે જ્યાં શ્યામ રૂપ વર્ત્તે છે. તેથી શાકાદ્યાહાર પરિણામ પણ શ્યામત્વ ઉપાધિયુક્ત હોવાથી આઠમા પુત્રમાં મિત્રાતનયત્વ હોવા છતાં પણ શાકાદ્યાહાર પરિણામ અને તેના ઉપાધિભૂત શ્યામરૂપત્વ એમ બન્નેનો અભાવ છે. તેથી શાકાદ્યાહાર પરિણામ એ મિત્રાતનયત્વની સાથે વ્યાપક બનતો નથી. *સાધનાવ્યાપકત્વ* એવું લક્ષણ શાકાદ્યાહાર પરિણામ સ્વરૂપ ઉપાધિમાં બરાબર સંભવે છે.

પ્રશ્ન– જે *"સાધનાવ્યાપક"* હોય તે જ ઉપાધિ. આટલું જ લક્ષણ રાખોને ? સાધ્યવ્યાપક પદ લખવાની શું જરૂર ? સાધન અવ્યાપક હોતે છતે સાધ્યનો પણ જે અવ્યાપક હોય તેને શું ઉપાધિ ન કહેવાય ?

ઉત્તર– જે સાધનની અવ્યાપક હોતે છતે સાધ્યની પણ અવ્યાપક હોય એ ઉપાધિ બનતી નથી. ટીકામાં જ કહ્યું છે કે– **साधनाव्यापको अपि यः साध्यस्याप्य-व्यापको नासावुपाधिः** । જેમકે– પર્વતમાં ધૂમ દ્વારા કરાતા વહ્નિના અનુમાનમાં *"ખાદિરત્વ"* ખેરનાં લાકડાંનું હોવાપણું એ ઉપાધિ બનતી નથી. **पर्वतो वह्निमान् धूमात्** આ અનુમાનમાં *"ખાદિરત્વ"* ખેરનાં લાકડાં હોવાં. આ ઉપાધિ કોઈ બનાવે તો તે ઉપાધિ બની શકતી નથી. કારણકે "ખાદિરત્વ" જેમ ધૂમહેતુની સાથે અવ્યાપક છે. (જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં બધે ખેરનાં લાકડાં હોય જ એવો નિયમ નથી, બાવળનાં લાકડાં પણ હોઈ શકે છે) તેવી જ રીતે આ ખાદિરત્વ વહ્નિનામના સાધ્યની સાથે પણ અવ્યાપક જ છે. આ પ્રમાણે *"ખાદિરત્વ"* એ સાધનાવ્યાપક હોવા છતાં પણ સાધ્યા-વ્યાપક હોવાથી (સાધ્યવ્યાપક નથી માટે) ઉપાધિ બનતી નથી. અને ધૂમ હેતુ સોપાધિક થતો નથી તેથી વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ કહેવાતો નથી. આ રીતે નૈયાયિકો સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક નામના અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસને વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ હેત્વાભાસમાં લઈ જાય છે.

अप्रयोजकोऽयं हेत्वाभास इत्यपरे । परप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवी हि हेतुरप्रयोजकः, परश्चोपाधिः, स चात्रास्तीति । न चैवमपि नामभेदे कश्चिद् दोषः, सन्दिग्धविपक्ष-वृत्तिकत्वानतिक्रमात् । ये तु पक्षसपक्षविपक्षव्यापकादयोऽनैकान्तिकभेदास्तेऽस्यैव प्रपञ्चभूताः । तथाहि- पक्षसपक्षविपक्षव्यापको यथा-अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् । अयं पक्षे शब्दे, सपक्षे घटादौ, विपक्षे व्योमादौ चास्ति ॥१॥

કેટલાક દર્શનકારો (ઉપર બતાવેલા નૈયાયિકોની માન્યતા પ્રમાણે વ્યાપ્યત્વા-સિદ્ધને અને જૈનદર્શનકારની માન્યતા પ્રમાણે સંદિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિ એવા) આ હેતુને **अप्रयोजक** અપ્રયોજક નામનો હેત્વાભાસ કહે છે. અપ્રયોજક હેત્વાભાસની વ્યાખ્યા તેઓ આ પ્રમાણે આપે છે કે– **पर** એટલે ઉપાધિ, **परप्रयुक्त**=ઉપાધિથી યુક્ત એવી **व्याप्त्युपजीवी**=વ્યાપ્તિના સહારે જીવંત રહેનારો **हेतुरप्रयोजकः**=એવો હેતુ તે અપ્રયોજક કહેવાય છે. એટલે કે જે હેતુને સાધ્યની સાથે વ્યાપ્તિ કરવામાં ઉપાધિ મળતી હોય તે ઉપાધિવાળા હેતુને અપ્રયોજક કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવા છતાં પણ ભાવાર્થ ઉપરની સાથે સમાન હોવાથી વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ કે અપ્રયોજક એવા પ્રકારના નામમાત્રનો ભેદ હોતે છતે પારમાર્થિકપણે કોઈ

ભેદ નથી. અથવા એવો નામભેદ માત્ર કરવામાં કોઈ દોષ નથી. કારણકે અન્તે તો સાર એ જ છે કે હેતુ જો સાધ્યની સાથે વ્યાપક એવી ઉપાધિને છોડીને ઉપાધિના અભાવમાં વર્તે છે. તો ઉપાધિથી વ્યાપ્ય એવા સાધ્યને છોડીને એટલે કે સાધ્યાભાવમાં (વિપક્ષમાં) આ હેતુ વર્તે છે. કારણ કે જે હેતુ ઉપાધિનો વ્યભિચારી હોય, તે હેતુ ઉપાધિના વ્યાપ્યનો વ્યભિચારી હોય જ એવી સંદિગ્ધતા (શંકાશીલતા) તો ઉભી જ રહે છે. સંદિગ્ધતા (શંકાશીલતા) ટળી જતી નથી. "સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિત્વ" એવું જૈનદર્શનકારે કરેલું લક્ષણ તેમાં વર્તે જ છે. દૂર થતું નથી. તેથી તેમાં તે હેત્વાભાસ સમાઈ જાય છે.

વળી **ये तु**=જે અન્યદર્શનકારો **पक्षसपक्षविपक्षव्यापक** વગેરે અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસના અનેક ભેદો પાડે છે. તે સર્વે ભેદો **अस्यैव**=આ સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિત્વમાં જ અંતર્ભૂત થઈ જાય છે. તે સર્વે આ ભેદના જ વિસ્તાર સ્વરૂપ છે. તે આ પ્રમાણે–

(૧) **पक्षसपक्षविपक्षव्यापक**=જે હેતુ પક્ષમાં પણ વ્યાપ્ત હોય, સપક્ષમાં પણ વ્યાપ્ત હોય અને વિપક્ષમાં પણ વ્યાપ્ત હોય તે આ પ્રથમ ભેદ છે. જેમકે **शब्दः अनित्यः प्रमेयत्वात्**=આ અનુમાનમાં કહેલો **प्रमेयत्व** નામનો આ હેતુ **शब्द** નામના પક્ષમાં, ઘટ પટ તટ વગેરે સપક્ષમાં અને **व्योमादौ**=આકાશ, કાળ, દિશા અને આત્મા આદિ વિપક્ષમાં સર્વત્ર વ્યાપીને વર્તે છે. ત્રણેમાં વ્યાપીને જે હેતુ વર્તે તે પ્રથમભેદ જાણવો.

(૨) पक्षव्यापकः सपक्षविपक्षैकदेशवृत्ति र्यथा-अनित्यः शब्दः प्रत्यक्षत्वात् । अस्मदादीन्द्रियग्रहणयोग्यतामात्रं प्रत्यक्षत्वमत्राभिप्रेतं, ततो नास्य पक्षत्रयव्यापकत्वं पक्षैकदेशवृत्तित्वं वा प्रसज्यते । पक्षे हि शब्देऽयं सर्वत्रास्ति, न सपक्षविपक्षयोः, घटादौ सामान्यादौ च भावात्, द्व्यणुकादौ व्योमादौ चाभावात् ॥२॥

જે હેતુ પક્ષમાં સર્વત્ર વ્યાપક હોય, પરંતુ સપક્ષ અને વિપક્ષમાં સર્વત્ર વ્યાપક ન હોય, પરંતુ તે બન્નેના એક દેશમાં જ માત્ર હોય (અર્થાત્ બીજા એકદેશમાં ન હોય) તે. જેમકે **शब्दः अनित्यः प्रत्यक्षत्वात्**=આ હેતુ મેઘગર્જના, માનવકૃતશબ્દ, સમુદ્રનો અવાજ, કે પશુ-પક્ષીનો શબ્દ એમ શબ્દ નામના પક્ષમાં સર્વત્ર **प्रत्यक्षत्व** (શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વ) વર્તે છે માટે પક્ષવ્યાપક છે. પરંતુ સપક્ષ-વિપક્ષમાં વ્યાપક નથી. આંશિક છે. અને આંશિક નથી. ઘટ-પટ અનિત્ય હોવાથી સપક્ષ છે અને દ્વ્યણુક ત્ર્યણુક પણ સંયોગ-જન્ય હોવાથી અનિત્ય છે માટે સપક્ષ છે પરંતુ **प्रत्यक्षत्वहेतु** (ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વહેતુ) સપક્ષ એવા ઘટ-પટમાં વર્તે છે પરંતુ સપક્ષ એવા દ્વ્યણુકાદિમાં નથી. માટે સપક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિ છે એવી જ રીતે સામાન્યાદિ તથા વ્યોમાદિ આ બધા પદાર્થો નિત્ય હોવાથી વિપક્ષ છે. પરંતુ સામાન્યાદિમાં પ્રત્યક્ષહેતુ વર્તે છે અને વ્યોમાદિમાં નથી. તેથી વિપક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિ છે.

અહીં એક સ્પષ્ટતા ટીકાકારશ્રીએ કરી છે. **प्रत्यक्षत्वात्** એવો જે હેતુ છે. તેનો અર્થ શ્રોત્ર આદિ પાંચે ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ થવાની યોગ્યતા માત્ર એવું અમારા લોકોનું પ્રત્યક્ષત્વ લેવું. તેથી જો ઈશ્વરીય પ્રત્યક્ષત્વ લઈએ તો પક્ષ, સપક્ષ અને વિપક્ષ એમ ત્રણેમાં સર્વથા વ્યાપક હોવાથી પહેલા ભેદમાં આ આવી જાય. અથવા એકલું ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ જ માત્ર લઈએ તો દૂર દૂર ક્ષેત્રમાં બોલાતા શબ્દોમાં અને ભૂત-ભાવિ એવા દૂર દૂરના કાળમાં બોલાયેલા અને બોલાનારા શબ્દોમાં શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વ ન હોવાથી પક્ષની પણ એકદેશવૃત્તિતા થઈ જાય. જેથી પક્ષ-સપક્ષ-વિપક્ષની એકદેશવૃત્તિવાળો હેતુ થવાથી હવે સમજાવાતા પાંચમા ભેદમાં તે ચાલ્યો જાય. તેમ ન બને તેથી શ્રોત્રગ્રાહ્યનો અર્થ ગ્રહણની યોગ્યતા માત્ર લેવી. જેથી ગ્રહણયોગ્યતા તો વિપ્રકૃષ્ટ (દૂર દૂર) એવા પણ સર્વ શબ્દોમાં છે. તેથી પક્ષવ્યાપકત્તા સ્વીકારવામાં કંઈ આંચ આવતી નથી. ॥૨॥

(३) पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा-गौरयं विषाणित्वात् । अयं हि पक्षं गां, सपक्षं च गवान्तरं व्याप्नोति, विपक्षे तु महिष्यादावस्ति, न तु तुरङ्गादौ ॥३॥

જે હેતુ પક્ષમાં અને સપક્ષમાં વ્યાપક હોય પરંતુ વિપક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિ હોય (અને એકદેશમાં વૃત્તિ ન હોય) તે. જેમકે– **अयं गौः विषाणित्वात्**=આ સામે જે દેખાય છે તે ગાય છે. શિંગડાવાળી હોવાથી, અહીં સામે દેખાતી વિવક્ષિત એવી એક ગાય તે પક્ષ છે. અને બાકીની ગાયો સપક્ષ છે. આ બન્ને સ્થાનોમાં **विषाणित्व** હેતુ વર્તે છે. પરંતુ ગાયથી ભિન્ન પશુઓ તે વિપક્ષ કહેવાય ત્યાં જે મહિષ્યાદિ છે. તેમાં વિષાણિત્વ છે પરંતુ જે તુરંગાદિ છે. તેમાં વિષાણિત્વ નથી. માટે વિપક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિવાળો આ હેતુ થયો. ॥૩॥

(४) पक्षविपक्षव्यापकः सपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा-नायं गौः विषाणित्वात् । अयं पक्षं गवयं, विपक्षं च गां व्याप्नोति, सपक्षे तु महिष्यादावस्ति, न तु तुरङ्गादौ ॥४॥

જે હેતુ પક્ષમાં અને વિપક્ષમાં સર્વત્ર વ્યાપક હોય. પરંતુ સપક્ષના એકદેશમાં હોય અને એકદેશમાં વૃત્તિ ન હોય તે. જેમકે– **अयं गौः विषाणित्वात्**= સામે દેખાતું જે પ્રાણી, તે ધારો કે ગવય છે. ગાય નથી. અને આ અનુમાન કરાય છે કે **अयं**=આ ગવય પ્રાણી જે છે. તે **न गौः** ગાય નથી. કારણકે શિંગડાવાળું હોવાથી. અહીં પક્ષ *ગવય* (રોઝ) છે. ગવયને સર્વેને શીંગડાં હોય છે. તેથી પક્ષમાં **विषाणित्व** હેતુ વ્યાપક છે. તથા **न गौः** સપક્ષ છે. તેનો અભાવ એટલે **गौः** એ વિપક્ષ છે. તે સર્વે ગાયોમાં-વિપક્ષમાં વિષાણિત્વ હેતુ વર્તે છે. તેથી પક્ષ અને વિપક્ષમાં આ હેતુ વ્યાપકપણે વર્તે છે. પરંતુ **न गौः** એ સપક્ષ છે. એટલે કે ગાયનો અભાવ એ સપક્ષ છે ત્યાં

મહિષ્યાદિમાં વિષાણિત્વ છે. અને તુરંગાદિમાં વિષાણિત્વ નથી. માટે સપક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિ થઈ. ॥૪॥

(૫) पक्षसपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा-नित्या पृथिवी, प्रत्यक्षत्वात् । अयं पक्षे घटादावस्ति, न परमाण्वादौ, सपक्षे सामान्यादावस्ति, नाकाशादौ, विपक्षे बुद्बुदादावस्ति, नाप्यद्व्यणुकादौ, अयोग्यक्षविषयत्वमेवात्र प्रत्यक्षत्वं द्रष्टव्यम् ॥५॥

જે હેતુ પક્ષ, સપક્ષ અને વિપક્ષ એમ ત્રણેના એકદેશમાં હોય (અને ત્રણેના એકદેશમાં ન હોય) તે. જેમકે– **पृथिवी नित्या प्रत्यक्षत्वात्**=પૃથ્વી નિત્ય છે. ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષને યોગ્ય હોવાથી. અહીં પૃથ્વી પક્ષ છે ત્યાં ઘટ-પટાદિમાં આ હેતુ વર્તે છે. પરંતુ પાર્થિવ પરમાણુઓમાં આ હેતુ નથી. આ પક્ષૈકદેશવૃત્તિ થઈ. નિત્ય એ સપક્ષ છે. તેથી સામાન્યાદિ સપક્ષમાં (**यो गुणो यदिन्द्रियग्राह्यः** ઈત્યાદિ ન્યાયથી) પ્રત્યક્ષત્વ હેતુ વર્તે છે. પરંતુ આકાશાદિ સપક્ષમાં નથી. આ સપક્ષ એકદેશવૃત્તિ થઈ. તથા નિત્ય ન હોય તેવા એટલે કે અનિત્ય એ વિપક્ષ થાય. ત્યાં પાણીના પરપોટા આદિ વિપક્ષમાં આ હેતુ વર્તે છે. પરંતુ જલીય-દ્વ્યણુકાદિ વિપક્ષમાં આ હેતુ વર્તતો નથી. (**नाप्यद्व्यणुकादौ**=માં **न अपि अद्व्यणुकादौ**=એમ સન્ધિ છુટી ન પાડવી. પરંતુ **न आप्य द्व्यणुकादौ** એમ સન્ધિ છુટી પાડવી) અહીં **आप्य**=એટલે જલસબંધી એવા દ્વ્યણુકાદિમાં એવો અર્થ કરવો. તથા અહીં અયોગી (જે યોગી મહાત્મા નથી એવા) આપણા જેવા સંસારી જીવોનું **अक्ष**=ઈન્દ્રિયોના વિષયપણું એ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષત્વ જાણવું. ॥૫॥

(६) पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापको यथा-द्रव्याणि दिक्कालमनांसि, अमूर्त्तत्वात् । अयं पक्षे दिक्कालयोर्वर्तते, न मनसि, सपक्षे व्योमन्यस्ति, न घटादौ, विपक्षे तु गुणादिकं व्याप्नोति ॥६॥

જે હેતુ પક્ષ અને સપક્ષના એકદેશમાં વર્તે પરંતુ વિપક્ષમાં વ્યાપકપણે વર્તે તે. જેમકે **दिक्कालमनांसि, द्रव्याणि, अमूर्तत्वात्** આ અનુમાનમાં દિશા, કાળ અને મન આ ત્રણે પક્ષ છે. દિશા અને કાળ એ પક્ષમાં અમૂર્તત્વ હેતુ વર્તે છે પરંતુ મન નામના પક્ષમાં અમૂર્તત્વ હેતુ નથી. કારણકે મન ગતિક્રિયાવાન્ હોવાથી મૂર્ત છે. આ પક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિ થઈ. દ્રવ્ય એ સપક્ષ છે ત્યાં આકાશ દ્રવ્યમાં આ હેતુ છે. પરંતુ ઘટ-પટ-દ્રવ્યોમાં આ હેતુ નથી. આ સપક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિ થઈ. પરંતુ વિપક્ષ એવા ગુણ-કર્મ-સામાન્યાદિ પદાર્થો ક્રિયાવાન્ ન હોવાથી અમૂર્ત જ છે. તેથી અમૂર્તત્વ હેતુ વિપક્ષમાં સર્વ વ્યાપક છે. ॥૬॥

(७) पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापको यथा- न द्रव्याणि दिक्कालमनांसि, अमूर्तत्वात् । प्राक्तनवैपरीत्येन सुगममेतत् ॥७॥

જે હેતુ પક્ષ અને વિપક્ષના એક દેશમાં વર્તે અને સપક્ષમાં સર્વત્ર વ્યાપક હોય તે. જેમકે **दिक्कालमनांसि, न द्रव्याणि, अमूर्त्तत्वात्** અહીં પક્ષમાં દિશા-કાલમાં હેતુ છે, મનમાં નથી. વિપક્ષ એટલે દ્રવ્ય, ત્યાં વ્યોમમાં હેતુ છે, ઘટ-પટાદિમાં નથી. અને સપક્ષ એટલે દ્રવ્યાભાવ=ગુણાદિ, તેમાં આ હેતુ વ્યાપકપણે વર્તે છે. આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત ૬ટ્ઠા હેત્વાભાસથી સપક્ષ અને વિપક્ષમાં વિપરીતપણે આ જોડવાથી સુગમ છે. ॥૭॥

(८) सपक्षविपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा-न द्रव्याणि आकाशकालदिगात्ममनांसि, क्षणिकविशेषगुणरहितत्वात् । अयं पक्षे कालदिग्मनःसु वर्तते, नाकाशात्मसु, सपक्षं गुणादिकं विपक्षं च पृथिव्यप्तेजोवायुरूपं व्याप्नोति ॥८॥

જે હેતુ સપક્ષ અને વિપક્ષ એમ બન્નેમાં વ્યાપક હોય અને પક્ષમાં એકદેશ વૃત્તિ હોય તે. જેમકે– આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન આ પાંચ પદાર્થો, તે દ્રવ્યો નથી. ક્ષણમાત્રવૃત્તિવાળા એવા વિશેષગુણથી રહિત હોવાથી. અહીં જે પાંચ પદાર્થોનો પક્ષ કર્યો છે. તે પૈકી કાળ, દિશા અને મન આ ત્રણમાં હેતુ વર્તે છે. કારણકે તે ત્રણ પદાર્થો વિશેષગુણથી રહિત જ છે. પરંતુ આકાશ અને આત્મા આ બે પદાર્થોરૂપ જે પક્ષ છે. તેમાં આ હેતુ વર્તતો નથી. કારણકે આકાશ ક્ષણિક-વિશેષગુણ એવા શબ્દગુણવાળું છે અને આત્મા ચૈતન્યગુણવાળો છે એટલે વિશેષ-ગુણરહિતત્વ હેતુ તે બેમાં નથી. તેથી પક્ષૈકદેશવૃત્તિવાળો હેતુ થયો. તથા ''**न द्रव्याणि**'' સાધ્ય છે. તેથી દ્રવ્યાભાવ એ સપક્ષ થયો. સપક્ષ એવા ગુણ-કર્મ આદિ પદાર્થોમાં આ હેતુ વ્યાપકપણે વર્તે છે. કારણ કે ગુણો પોતે સદા નિર્ગુણ જ હોય છે. તથા ''**न द्रव्याणि**'' એ સપક્ષ હોવાથી ''**द्रव्य**'' એ વિપક્ષ થાય છે. પૃથ્વી-જલ-તેજ અને વાયુ આ ચારે દ્રવ્યોમાં જો કે રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ આ વિશેષગુણો છે. એટલે ''**विशेषगुणरहितत्व**'' એ હેતુ વર્તતો નથી. પરંતુ આ ચારે ગુણો ચારે દ્રવ્યોમાં દીર્ઘકાળવર્તી છે. ક્ષણિક નથી. તેથી ક્ષણિક એવા વિશેષગુણવાળાપણું ચાર દ્રવ્યોમાં નથી. તેથી ક્ષણિકવિશેષગુણરહિતત્વ હેતુ ત્યાં ઘટે છે. ॥૮॥

અન્ય દર્શનકારોએ ''અનૈકાન્તિક'' હેત્વાભાસના ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે જે ભેદો પાડ્યા છે. તે સર્વે ભેદો ''સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ'' નામના જૈનદર્શનકારે બતાવેલા અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસના આ બીજા ભેદમાં સમાઈ જ જાય છે. કારણકે આઠે ભેદોનો સાર એ છે કે હેતુ વિપક્ષમાં વ્યાપકપણે કે દેશપણે પણ હોવાની શંકા છે. અને જે હેતુ વિપક્ષમાં વર્તે, તે હેતુથી સાધ્યની સિદ્ધિ થાય નહીં ''**निश्चितान्यथाऽनुपपत्ति**'' આ લક્ષણ તે હેતુમાં સંભવતું નથી. આ ૮ ભેદો યાદ રાખવા માટે સંક્ષિપ્ત એવો આ ઉપાય છે.

નં.	પક્ષમાં	સપક્ષમાં	વિપક્ષમાં
૧.	સર્વથા વ્યાપક	સર્વ-વ્યાપક	સર્વ-વ્યા.
૨.	સર્વથા વ્યાપક	સર્વ-વ્યા.	દેશથી-વ્યા.
૩.	સર્વથા વ્યાપક	દેશથી-વ્યા.	સર્વ-વ્યા.
૪.	સર્વથા વ્યાપક	દેશથી-વ્યા.	દેશથી-વ્યા.
૫.	દેશથી વ્યાપક	સર્વથી-વ્યા.	સર્વ-વ્યા.
૬.	દેશથી વ્યાપક	સર્વથી-વ્યા.	દેશથી-વ્યા.
૭.	દેશથી વ્યાપક	દેશથી-વ્યા.	સર્વથા-વ્યા.
૮.	દેશથી વ્યાપક	દેશથી-વ્યા.	દેશથી-વ્યા.

નં.	ટીકામાં કહેલા ભેદ
૧.	પક્ષસપક્ષવિપક્ષવ્યાપક
૩.	પક્ષસપક્ષવ્યાપક, વિપક્ષૈકદેશવૃત્તિ.
૪.	પક્ષવિપક્ષવ્યાપક, સપક્ષૈકદેશવૃત્તિ.
૨.	પક્ષવ્યાપક, સપક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિ.
૮.	સપક્ષવિપક્ષવ્યાપક, પક્ષૈકદેશવૃત્તિ.
૭.	પક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિ, સપક્ષવ્યાપક.
૬.	પક્ષસપક્ષવ્યાપક, વિપક્ષૈકદેશવૃત્તિ.
૫.	પક્ષસપક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિ.

यच्च ''नित्यः शब्दः श्रावणत्वादित्यादि'' सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वेन संशयजनकत्वादसाधारणानैकान्तिकः सौगतैः समाख्यायते, नैष सूक्ष्मतामञ्चति, श्रावणत्वाद्धि शब्दस्य सर्वथैव नित्यत्वं यदि साध्यते, तदाऽयं विरुद्ध एव हेतुः, कथञ्चिदनित्यत्वसाधनात् । प्राच्याश्रावणत्स्वभावत्यागेनोत्तरश्रावणत्वस्वभावोत्पत्तेः कथञ्चिदनित्यत्वमन्तरेण शब्देऽनुपपत्तेः । अथ कथञ्चिन्नित्यत्वम् अस्माच्छब्दे साध्यते, तदाऽसौ सम्यग्घेतुरेव, कथञ्चिन्नित्यत्वेन सार्द्धमन्यथाऽनुपपत्तिसद्भावादिति नायमनैकान्तिकः ॥

વળી બૌદ્ધો વડે ''**असाधारणानैकान्तिक**'' નામનો બીજો નવો કોઈ ભેદ અનૈકાન્તિકહેત્વાભાસનો જે કહેવાય છે. તે તેઓની બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાને સૂચવનાર નથી. તેઓનું આ પ્રમાણે જે કહેવું છે કે–

''**शब्दः नित्यः श्रावणत्वात्**'' ઈત્યાદિ અનુમાનોની જેમ જે હેતુ સપક્ષ અને વિપક્ષમાંથી સર્વથા વ્યાવૃત્ત હોય અને પક્ષમાત્રમાં જ વર્તતો હોય તે અસાધારણ અનૈકાન્તિક કહેવાય છે. તર્કસંગ્રહમાં પણ ''**सपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिः असाधारणः**'' આવું સૂત્ર છે. પરંતુ સૂક્ષ્મતાથી અહીં વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી.

આ અનુમાનમાં કહેલો ''**श्रावणत्व**'' હેતુ **સર્વથા नित्य** એવા સાધ્યને સાધે છે ? કે **कथञ्चिन्नित्य** એવા સાધ્યને સાધે છે ? જો સર્વથા નિત્ય સાધ્યને સાધતો હોય તો વિરુદ્ધહેત્વાભાસ છે. અને કથંચિન્નિત્ય એવું સાધ્ય સાધતો હોય તો આ હેતુ સમ્યક્ હેતુ છે. હેત્વાભાસ છે જ નહીં. તેથી ''અસાધારણ'' ભેદ પાડવાની જરૂર જ નથી.

શબ્દ ખરેખર છે કથંચિદ્ નિત્ય જ છે. જ્યાં સુધી ભાષા રૂપે પરિણમાવીને

બોલાય નહીં ત્યાં સુધી ''अश्रावणत्व'' સ્વભાવવાળો છે. અને બોલાયા પછી **श्रावणत्व** સ્વભાવવાળો છે તેથી પૂર્વકાલીન એવા **अश्रावणत्व** સ્વભાવનો ત્યાગ કરવા દ્વારા અને ઉત્તરકાલીન એવા **श्रावणत्व** સ્વભાવની ઉત્પત્તિ થવાથી *"કથંચિદ્ અનિત્યત્વ"* માન્યા વિના શબ્દની ઉત્પત્તિ જ અસંભવિત છે. આ રીતે અશ્રાવણત્વ અને શ્રાવણત્વ પર્યાયપણે કથંચિદ્ અનિત્ય, અને શબ્દમાત્ર પણે કથંચિદ્ નિત્યત્વ આવું સ્વરૂપ શબ્દનું છે. હવે જો શ્રાવણત્વ હેતુથી સર્વથા નિત્યત્વ જ બૌદ્ધો વડે સધાતું હોય તો શ્રાવણત્વ હેતુ કથંચિદ્ નિત્ય (નામના વિપક્ષ) માત્રવૃત્તિ હોવાથી વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ જ થયો. અનૈકાન્તિકનો ભેદ જ નથી.

अथ– હવે જો **अस्माद्**=આ હેતુથી કથંચિદ્ નિત્યત્વ બૌદ્ધો વડે સધાતું હોય તો હેતુ વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ જ હોવાથી સાચો છે. હેત્વાભાસ જ નથી. કારણકે કથંચિદ્ નિત્યત્વની સાથે તે હેતુની "અન્યથાનુપપત્તિ" રૂપ વ્યાપ્તિ બરાબર સંભવે જ છે. તેથી આ હેતુ અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ જ થતો નથી. માટે આવા આવા અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસના ભેદો જે અન્ય દર્શનકારોએ પાડ્યા છે. તે સર્વે નિરર્થક છે.

यं च विरुद्धाव्यभिचारिनामानमनैकान्तिकविशेषमेते व्यतानिषुः । यथा- शब्दः अनित्यः कृतकत्वात् घटवत् । नित्यः शब्दः श्रावणत्वात् शब्दत्ववदिति । सोऽपि नित्या-नित्यस्वरूपानैकान्तसिद्धौ सम्यग्घेतुरेव, तदपरपरिणामित्वादिहेतुवद् । सर्वथैकान्तसिद्धये पुनरुपन्यस्तोऽसौ भवत्येव हेत्वाभासः । स तु विरुद्धो वा संदिग्धविपक्षवृत्तिरनैकान्तिको वेति न कश्चिद्विरुद्धाव्यभिचारी नाम । एवं च- असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रय एव हेत्वाभासा इति स्थितम् ॥

આ બૌદ્ધ દર્શનકારો *"વિરુદ્ધાવ્યભિચારી"* નામના જે હેત્વાભાસને જણાવે છે. તે આ પ્રમાણે– ''शब्दः अनित्यः कृतकत्वात् घटवत्, शब्दः नित्यः श्रावणत्वात् शब्दत्व-वत्'' આ બે અનુમાનો છે. જે એક હેતુ પોતાના સાધ્યને સાધતો હોય. તે જ પક્ષમાં તે જ સાધ્યથી *વિરુદ્ધ* એવું સાધ્ય સાધનારો બીજો હેતુ પણ *અવ્યભિચારી* પણે પ્રાપ્ત થતો જ હોય. તે વિરુદ્ધાવ્યભિચારી હેતુ કહેવાય છે. સાધ્ય પણ સાધે અને સાધ્યથી વિરુદ્ધને પણ સાધે. આવો હેત્વાભાસ બૌદ્ધો માને છે.

ઉપરોક્ત માન્યતાનું ખંડન કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે– જો શબ્દ નામના પક્ષમાં જે નિત્ય અને અનિત્યની સિદ્ધિ કરનારા હેતુ તમે કહો છો તે જો કથંચિદ્ નિત્ય અને કથંચિદ્ અનિત્ય અર્થાત્ નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપવાળા અનૈકાન્તિક સાધ્યની સિદ્ધિમાં જોડાયા હોય તો તે સમ્યગ્હેતુ જ છે. હેત્વાભાસ છે જ નહીં. જેમ તે

હેતુઓથી અનૈકાન્તિક સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે. તેવી જ રીતે તે નિત્યાનિત્ય શબ્દથી અપર=ભિન્ન એવા **परिणामित्व** આદિ સાધ્યને સાધનારા હેતુઓની જેમ આ હેતુ સમ્યગ્હેતુ છે. જેમકે **शब्दः परिणामी कृतकत्वात् घटवत्**=જે પરિણામી હોય તે કથંચિદ્ નિત્ય અને કથંચિદ્ અનિત્ય જ હોય. ઘટ-પટાદિ જે જે પદાર્થો કૃતક છે તે તે સર્વે પરિણામી છે. અહીં કૃતકત્વ હેતુથી જેમ **परिणामी** આદિ સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે. તેવી જ રીતે કૃતકત્વ હેતુથી કથંચિદ્ નિત્ય કે કથંચિદ્ અનિત્ય સાધ્ય સિદ્ધ થાય તો કંઈ ખોટું નથી. આ હેતુઓ સમ્યગ્હેતુઓ જ છે.

પરંતુ જો સર્વથા એકાન્ત નિત્ય અથવા એકાન્ત અનિત્યની સિદ્ધિ માટે જ રજુ કરાયા હોય તો વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ છે. અથવા સંદિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિ નામનો અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ છે, પરંતુ વિરુદ્ધાવ્યભિચારી નામનો જુદો કોઈ હેત્વાભાસ નથી. જો કૃતકત્વ હેતુથી એકાન્ત અનિત્ય સિદ્ધ કરવા માગતા હોય તો આ કૃતકત્વ હેતુ જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં ત્યાં એકાન્ત નિત્ય (આકાશાદિ) કોઈ જ નથી. પરંતુ પર્યાયથી અનિત્ય અને દ્રવ્યથી નિત્ય એવા કથંચિદ્ અનિત્ય ઘટ-પટાદિ જ હોય છે. તેથી હેતુ સાધ્યના અભાવમાં જ વર્તવાથી વિરુદ્ધહેત્વાભાસ થશે. એવી જ રીતે શ્રાવણત્વ હેતુ શબ્દમાં એકાન્તનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા માટે રજુ કરાયો હોય તો શબ્દ પણ અશ્રાવણત્વ અને શ્રાવણત્વ પર્યાયવાળો હોવાથી કથંચિદ્ નિત્ય જ છે. તેમાં હેતુ વર્તવાથી વિપક્ષવૃત્તિ થવાથી વિરુદ્ધ જ થાય છે.

અથવા કૃતકત્વ હેતુ અને શ્રાવણત્વ હેતુ એકાન્ત અનિત્ય અને એકાન્ત નિત્ય એવા તમારા માનેલા સાધ્ય (સપક્ષ)થી વિપરીત કથંચિદ્ અનિત્ય અને કથંચિદ્ નિત્ય એવા સાધ્યાભાવ સ્વરૂપ વિપક્ષમાં પણ ઘટ-પટાદિમાં અને શબ્દ-શબ્દત્વમાં પણ હોઈ શકે છે. એટલે હેતુની વિપક્ષમાંથી વ્યાવૃત્તિ શંકાવાળી થવાથી સંદિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિ નામના અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસમાં તે અંતર્ગત થઈ જાય છે માટે આવો કોઈ જુદો વિરુદ્ધવ્યભિચારી નામનો અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ નથી.

આ પ્રમાણે (૧) અસિદ્ધ (૨) વિરુદ્ધ અને (૩) અનૈકાન્તિક એમ ત્રણ જ હેત્વાભાસ છે. તે ત્રણ તથા તેના યથોચિત પેટાભેદો સમજાવ્યા. તે વિના અન્ય દર્શનકારો આ ત્રણના જે બીન જરૂરી પેટાભેદો કલ્પે છે. તેનું નિરસન પણ કર્યું. તથા આ ત્રણ વિના નૈયાયિક-વૈશેષિકાદિ દર્શનકારો બાધિત (કાલાત્યયાપદિષ્ટ) અને સત્પ્રતિપક્ષ (પ્રકરણસમ) વગેરે અન્ય હેત્વાભાસો માને છે. તથા બીજા કોઈ અકિંચિત્કર નામનો પણ હેત્વાભાસ માને છે. કે જે જરૂરી નથી. તેનું ખંડન હવે સમજાવે છે.

नन्वन्योऽप्यकिञ्चित्कराख्यो हेत्वाभासः परैरुक्तः । यथा-प्रतीते प्रत्यक्षादिनिराकृते च साध्ये हेतुरकिञ्चित्करः । प्रतीते यथा-शब्दः श्रावणः शब्दत्वात् । प्रत्यक्षादिनिराकृते यथा-अनुष्णः कृष्णवर्मा, द्रव्यत्वाद्, यतिना वनिता सेवनीया, पुरुषत्वादित्यादि । स कथं नात्राभिहित इति चेत्—

પ્રશ્ન– તમે કહેલા અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાન્તિક નામના આ ત્રણ હેત્વાભાસ વિના અન્ય *"અકિંચિત્કર"* નામનો એક બીજો પણ હેત્વાભાસ પરદર્શનીયો વડે તેઓના શાસ્ત્રોમાં કહેવાયો છે. તો હે આચાર્યશ્રી ! તમે તે કેમ લખતા નથી ? તેઓએ કહેલો અકિંચિત્કર હેત્વાભાસ આ પ્રમાણે છે– (૧) પ્રતીત એટલે કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પ્રસિદ્ધ એવા સાધ્યમાં જે હેતુનો પ્રયોગ થાય તે અકિંચિત્કર છે કારણકે સાધ્ય સાધવા માટે હેતુનો પ્રયોગ હતો, પરંતુ સાધ્ય તો સ્વયં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પૂર્વે જ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. એટલે હેતુને આવીને કંઈ કરવાનું રહેતું જ નથી. માટે *"અકિંચિત્કર"* નામ છે. તથા (૨) જે પક્ષમાં જે સાધ્ય પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી નિરાકૃત (ખંડિત=અર્થાત્ અહીં સાધ્ય નથી જ) એમ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું હોય, છતાં ત્યાં સાધ્યસિદ્ધિ માટે જે હેતુ વપરાય તે સાધ્યનું નાસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ ચૂકેલું હોવાથી *અકિંચિત્કર* હેતુ છે. તેનાં ઉદાહરણો આ પ્રમાણે–

(૧) शब्दः श्रावणः शब्दत्वात्=	શ્રોત્રપ્રત્યક્ષથી સાધ્ય સિદ્ધ જ છે.
(૨) कृष्णवर्मा अनुष्णः द्रव्यत्वात्= અગ્નિ શીતળ છે. દ્રવ્ય હોવાથી.	સ્પાર્શનપ્રત્યક્ષથી સાધ્યનું નિરાકરણ સિદ્ધ થયેલું છે.
(૩) यतिना वनिता सेवनीया पुरुषत्वात्= સાધુએ સ્ત્રીનું સેવન કરવું જોઈએ, પુરુષ હોવાથી.	આગમપ્રમાણથી સાધ્યનું નિરાકરણ સિદ્ધ થયેલું છે.

હે આચાર્યશ્રી ! ઉપરોક્ત ત્રણ જ હેત્વાભાસ જણાવતા એવા તમે આ "અકિંચિત્કર" હેત્વાભાસ अत्र=અહીં कथं=કેમ नाभिहितः ન કહ્યો ? તમે આ હેત્વાભાસ કેમ લખતા નથી ?

उच्यते-नन्वेष हेतुर्निश्चितान्यथानुपपत्त्या सहितः स्याद् रहितो वा ? प्रथमपक्षे, हेतोः सम्यक्त्वेऽपि प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणप्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणागम-निराकृतसाध्यधर्मविशेषणादिपक्षाभासानां निवारयितुमशक्यत्वात् तैरेव दुष्टमनुमानम् । न च यत्र पक्षदोषस्तत्रावश्यं हेतुदोषोऽपि वाच्यः, दृष्टान्तादिदोषस्याप्यवश्यं वाच्यत्वप्रसक्तेः ।

द्वितीयपक्षे तु यथोक्तहेत्वाभासानामन्यतमेनैवानुमानस्य दुष्टत्वम् । तथाहि-

अन्यथानुपपत्तेरभावोऽनध्यवसायाद् विपर्ययात् संशयाद् वा स्यात्, प्रकारान्तरासम्भवात्, तत्र च क्रमेण यथोक्तहेत्वाभासावतार इति नोक्तहेत्वाभासेभ्योऽभ्यधिकः कश्चिद-किञ्चित्करो नाम ।

ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે– તમારા વડે કહેવાયેલો આ અકિંચિત્કર હેતુ શું અન્યથાનુપપત્તિ એવા સદ્હેતુના લક્ષણથી સહિત છે કે રહિત છે ? જો પ્રથમ-પક્ષ કહો એટલે કે સદ્હેતુના લક્ષણથી સહિત હોય તો સાધ્યની સાથે અવિનાભાવ સંબંધવાળો હોવાથી ભલે સદ્હેતુ હોય. પરંતુ આખું અનુમાન (૧) પ્રતીતસાધ્ય-ધર્મવિશેષણ, (૨) પ્રત્યક્ષનિરાકૃત સાધ્યધર્મ વિશેષણ અને (૩) આગમનિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણ વગેરે *પક્ષસંબંધી* દોષો વડે દુષ્ટ હોવાથી *"પક્ષાભાસો"*નું નિવારણ કરવું અશક્ય છે, કારણ કે તે તે દોષો વડે આ અનુમાન દુષિત બનેલું છે.

આ જ મૂલગ્રંથ "પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક"ના ત્રીજા પરિચ્છેદના ૧૪ થી ૧૭ સુધીના સૂત્રમાં *પક્ષ* કેવો હોવો જોઈએ તે સ્પષ્ટ કહ્યું છે. (૧) અપ્રતીત, (૨) અનિરાકૃત, અને (૩) અભીપ્સિત. તમે કહેલા આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં "**शब्दः श्रावणः**" એ પ્રથમ અનુમાનમાં પક્ષ પ્રતીત હોવાથી *"પ્રતીત-સાધ્યધર્મવિશેષણ"* નામના દોષથી દુષ્ટ છે. કારણકે પક્ષ "અપ્રતીત" જ હોવો જોઈએ એવું પક્ષના લક્ષણમાં કહેલું છે. તથા "**कृष्णवर्मा अनुष्णः**" આ બીજા અનુમાનમાં પણ પક્ષ નિરાકૃત-ખંડિત-પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ હોવાથી *"પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્ય-ધર્મવિશેષણ"* નામના દોષથી દુષ્ટ છે. કારણકે પક્ષના લક્ષણમાં "અનિરાકૃત" લખેલું છે. તથા "**यतिना वनिता सेवनीया**" આ ત્રીજા અનુમાનમાં પણ પક્ષ આગમથી નિરાકૃત હોવાથી *"આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ"* નામના દોષથી દુષ્ટ છે. કારણકે પક્ષના લક્ષણમાં "અનિરાકૃત" બન્ને જાતનું લીધેલું છે. આ રીતે આ સર્વે અનુમાનો પક્ષના દોષોથી જ દુષ્ટ હોવાથી હેતુના દોષોની ચર્ચા કરવાનો કોઈ અર્થ જ નથી.

એવો પણ પ્રશ્ન ન કરવો કે જ્યાં પક્ષના દોષો હોય ત્યાં હેતુના દોષોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. આવી યુક્તિ ઉચિત નથી. કારણ કે પક્ષના દોષો હોવાથી જ અનુમાન દૂષિત થઈ જ ગયું. છતાં જો હેતુ-દોષો વિચારાય તો દૃષ્ટાન્તના દોષો અને આદિ શબ્દથી ઉપનયના દોષો અને નિગમનના દોષો પણ અવશ્ય કહેવા જ જોઈએ એવો પ્રસંગ આવશે. માટે પક્ષ-દોષોથી જ દૂષિત થતું અનુમાન દૂષિત છે. મરેલાને મારવાનું હોતું નથી.

હવે જો બીજો પક્ષ કહો એટલે કે "અન્યથાનુપપત્તિ" નામના હેતુના લક્ષણથી

રહિત આ અનુમાનો છે. તો **यथोक्त**=ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના હેત્વાભાસોમાંથી જ કોઈપણ એક હેત્વાભાસ વડે જ અનુમાનનું દુષ્ટપણું સમજી લેવું. તે આ પ્રમાણે– અન્યથાનુપપત્તિનો (વ્યાપ્તિનો) અભાવ કાં'તો અનધ્યવસાયથી થાય ? કાં'તો વિપર્યયથી થાય ? કાં'તો સંશયથી થાય ? આ ત્રણ વિના પ્રકારાન્તરનો અસંભવ છે. ત્યાં જો અનધ્યવસાયથી વ્યાપ્તિ ન થતી હોય તો અસિદ્ધ, વિપર્યય હોવાથી વ્યાપ્તિ ન થતી હોય તો વિરુદ્ધ, અને સંશય હોવાથી જો વ્યાપ્તિ ન થતી હોય તો સંદિગ્ધાનૈકાન્તિક. એમ અનુક્રમે ઉપરોક્ત ત્રણ હેત્વાભાસમાંનો જ સંભવ છે. તેથી ઉપરોક્ત ત્રણથી અધિક *"અકિંચિત્કર"* નામનો કોઈ હેત્વાભાસ માનવો જરૂરી નથી.

અન્ય હેત્વાભાસો પણ જે માને છે. તેનું ખંડન હવે આગળ સમજાવે છે–

एवमेव न कालात्ययापदिष्टोऽपि । तथाहि-अस्य स्वरूपं कालात्ययापदिष्टः कालातीत इति, हेतोः प्रयोगकालः प्रत्यक्षागमानुपहतपक्षपरिग्रहसमयस्तमतीत्य प्रयुज्य-मानः प्रत्यक्षागमबाधिते विषये वर्तमानः कालात्ययापदिष्टो भवतीति । अयं चाकिं-श्चित्करदूषणेनैव दूषितोऽवसेयः ॥

આ જ પ્રમાણે *"કાલાત્યયાપદિષ્ટ"* હેત્વાભાસ પણ આવશ્યક નથી એમ જાણવું. કારણ કે તેનું સ્વરૂપ કાલાત્યયાપદિષ્ટ એટલે કે કાલાતીત અર્થાત્ કાલને ઓળંગીને જે પ્રયોગ કરાય તે કાલાત્યયાપદિષ્ટ કહેવાય છે. જ્યારે જ્યારે સાધ્ય સાધવા માટે હેતુનો પ્રયોગ કરતા હોઈએ. ત્યારે ત્યારે તે પ્રયોગવાળો કાળ કેવો હોવો જોઈએ ? તો કહે છે કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને આગમ પ્રમાણવડે અખંડિત એવા પક્ષને સમજાવનારો કાળ તે પ્રયોગકાળ હોવો જોઈએ.

તેને બદલે તેવા કાળને ઓળંગીને પ્રયોગ કરાતો એટલે કે પ્રત્યક્ષ અને આગમ-વડે બાધિત (ખંડિત) એવા વિષયવાળા પક્ષમાં વર્તતો જે હેતુ તે હેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ થાય છે. જેમકે **वह्निः अनुष्णः द्रव्यत्वात्**=વહ્નિ શીતળ નથી, પરંતુ ઉષ્ણ જ છે. આ વાત સ્પાર્શનપ્રત્યક્ષથી જગત્પ્રસિદ્ધ છે. છતાં તેવા પ્રકારના પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધસ્વરૂપને ઓળંગીને વહ્નિમાં અનુષ્ણતા સાધવા માટે પ્રયોગ કરાતો આ હેતુ બાધિત બને છે. એવી જ રીતે "**साधूनां रजनीभोजनं कर्तव्यं भोजनत्वात्**" આ આગમબાધિત પક્ષમાં પ્રયોગ કરાતો હેતુ છે માટે બાધિત છે. આવા પ્રકારના બધા જ બાધિત (કાલાત્યયાપ-દિષ્ટ) હેતુઓ હમણાં જ સમજાવેલા "**अकिञ्चित्कर**" નામના હેતુના દૂષણવડે દૂષિત જ છે. એમ જાણવું. આવા હેતુઓ સાધ્યની સિદ્ધિમાં કંઈ કામ કરતા નથી.

प्रकरणसमोऽप्यप्रकटनीय एव । अस्य हि लक्षणं, यस्मात् प्रकरणचिन्ता स

निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः इति । यस्मात् प्रकरणस्य पक्षप्रतिपक्षयोश्चिन्ता विमर्शात्मिका प्रवर्तते । कस्माच्चासौ प्रवर्तते ? विशेषानुपलम्भात्, स एव विशेषानुपलम्भो यदा निर्णयार्थमपदिश्यते तदा प्रकरणमनतिवर्तमानत्वात् प्रकरणसमो भवति, प्रकरणे पक्षे प्रतिपक्षे च समस्तुल्य इति । यथा अनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरित्येकेनोक्ते, द्वितीय आह यद्यनेन प्रकारेणानित्यत्वं साध्यते, तर्हि नित्यतासिद्धिरप्यस्तु, अन्यतरानुपलब्धेस्तत्रापि सद्भावात् । तथाहि-नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेरिति ॥

"પ્રકરણસમ" નામનો પણ એક હેત્વાભાસ કે જેનું બીજું નામ સત્પ્રતિપક્ષ છે. તે પણ માનવા જેવો નથી. કારણકે તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે– જે હેતુથી પ્રકરણની ચિંતા પ્રવર્તે, તે હેતુ વસ્તુતત્ત્વનો નિર્ણય કરવા-કરાવવામાં **अपदिष्टः**=વિચારાય, પણ નિર્ણય માટે જે અસમર્થ છે. તુચ્છ છે. તેથી તે હેતુને *પ્રકરણસમ* કહેવાય છે. સારાંશ કે જે હેતુથી ચાલુ પ્રકરણના પક્ષની અને પ્રતિપક્ષની વિચારણાત્મક ચિંતા પ્રવર્તે તે હેતુ પ્રકરણસમ. પક્ષ સાચો છે? કે પ્રતિપક્ષ સાચો છે? આવી ચિંતા જ્યાં પ્રવર્તે તે હેતુ પ્રકરણસમ જાણવો.

कस्माच्चासौ प्रवर्तते=આ ચિંતા કેમ પ્રવર્તતી હશે ? એવી શંકા થાય. તેનો ઉત્તર એ છે કે **विशेषानुपलम्भात्**=જે પક્ષની સિદ્ધિમાં અને પ્રતિપક્ષની સિદ્ધિમાં કોઈ વિશેષતા ન દેખાતી હોય તેથી આ શંકા બળવાન બને છે. જ્યારે નિર્ણય માટે વિચાર કરાય ત્યારે પક્ષનું પ્રકરણ અને પ્રતિપક્ષનું પ્રકરણ એક સરખું સમાન જણાતું હોવાથી તે બન્નેમાં રહેલો તે જ વિશેષાનુપલંભ ચાલુ પ્રકરણનું ઉલ્લંઘન કરનાર ન હોવાથી, તેમાં જ જીવ અટવાયા કરતો હોવાથી *"પ્રકરણસમ"* હેત્વાભાસ કહેવાય છે. કારણકે જ્યારે પક્ષાત્મક પ્રકરણ તરફ દૃષ્ટિ કરે ત્યારે પણ અને જ્યારે પ્રતિપક્ષાત્મક પ્રકરણ તરફ દૃષ્ટિ કરે ત્યારે પણ સમાનતા જ જણાય છે. તેથી તે પ્રકરણસમ કહેવાય છે જેમકે–

शब्दः अनित्यः नित्यधर्मानुपलब्धेः શબ્દ એ નિત્ય છે. નિત્યના જે ધર્મો અનાદિ-અનંતતા, અનુત્પત્તિ-અવિનાશક્તા ઈત્યાદિ દેખાતા ન હોવાથી. આ પ્રમાણે એક વાદી શબ્દને અનિત્ય સિદ્ધ કરવા માટે ઉપરોક્ત પ્રકરણ રજુ કરે. તેટલામાં આ વાત સાંભળીને બીજો વાદી કહે છે કે– જો આ પ્રકાર વડે શબ્દનું અનિત્યપણું સધાતું હોય (અર્થાત્ સિદ્ધ કરી શકાતું હોય) તો તેવી જ રીતે નિત્યતાની પણ સિદ્ધિ હો. (અમને પણ આવું બોલતાં અને જોડતાં આવડે છે કે) **शब्दः नित्यः अनित्यधर्मानुपलब्धेः** શબ્દ એ નિત્ય છે. કારણકે અનિત્યના જે ધર્મો ઉત્પત્તિ-વિનાશવાળાપણું. સાદિ-સાન્તપણું તે જણાતું નથી. કારણકે આકાશ નિત્ય છે. તેથી તેનો ગુણ પણ સદા છે જ. અર્થાત્ નિત્ય

જ છે. આ પ્રમાણે શબ્દમાં નિત્યતાની સિદ્ધિ કરવામાં અન્યતરાનુપલિબ્ધ (બીજાના ધર્મોની અનુપલબ્ધિ) તે શબ્દમાં પણ જણાય જ છે. આ પ્રમાણે આ બન્ને અનુમાનોમાં પ્રથમ પક્ષમાં અને બીજા પ્રતિપક્ષમાં સમાન યુક્તિઓ હોવાથી કયો પક્ષ સાચો ? તેની વિચારણા-ચિંતા સરખી જ પ્રવર્તે છે. માટે આ *"પ્રકરણસમ"* નામનો પણ એક જુદો હેત્વાભાસ છે. તે તમારે કહેવો જોઈએ. તો કેમ કહ્યો નથી ?

अयं चानुपपन्नः, यतो यदि नित्यधर्मानुपलब्धिर्निश्चिता, तदा कथमतो नानित्यत्वसिद्धिः? अथानिश्चिता, तर्हि संदिग्धासिद्धतैव दोषः । अथ योग्यायोग्यविशेषणमपास्य नित्यधर्माणामनुपलब्धिमात्रं निश्चितमेव तत्तर्हि व्यभिचार्येव । प्रतिवादिनश्चासौ नित्यधर्मानुपलब्धिः स्वरूपासिद्धैव नित्यधर्मोपलब्धेस्तत्रास्य सिद्धेः । एवमनित्यधर्मानुपलब्धिरपि परीक्षणीया, इति सिद्धं त्रय एव हेत्वाभासः (नातिरिक्ताः) ॥६-५७॥

अयं=આ પ્રકરણસમ હેત્વાભાસ પણ **नानुपपन्नः** યુક્તિપૂર્વકનો નથી. માનવાની જરૂર નથી. કારણકે શબ્દ નામના પક્ષમાં અનિત્યતા સિદ્ધ કરવા માટે મૂકાયેલી નિત્ય ધર્મની અનુપલબ્ધિ જો ખરેખર નિશ્ચિત જ હોય, સાચી જ હોય તો હેતુ સાચો-યથાર્થ હોવાથી તેનાથી અનિત્યત્વની સિદ્ધિ કેમ ન થાય ? અને જો નિત્ય ધર્મની અનુપલબ્ધિ અનિશ્ચિત હોય તો તે હેતુની પક્ષમાં શંકાશીલતા હોવાથી "સંદિગ્ધાસિદ્ધતા" નામનો જ દોષ લાગે. વધારે ભિન્ન દોષ કલ્પવાની શું જરૂર ?

આ બન્નેમાં યોગ્ય શું ? અને અયોગ્ય શું ? એવી વિશેષ ચર્ચાને છોડીને જોઈએ તો પ્રથમ વાદીએ જે અનુમાન કર્યું છે કે– **शब्दः अनित्यः नित्यधर्मानुपलब्धेः** આ અનુમાનમાં મૂકેલો "**नित्यधर्मानुपलब्धि**" હેતુ વાદીને પોતાને વ્યભિચારી થાય છે. અને પ્રતિવાદીને સ્વરૂપાસિદ્ધ હેત્વાભાસ જ થાય છે. તે આ પ્રમાણે– અનુમાનમાં વાદી વડે રજુ કરાયેલો *નિત્ય-ધર્માનુપલબ્ધિ* નામનો આ હેતુ જો પક્ષમાં (શબ્દમાં) નિશ્ચિત જ હોય. તો નિત્યતાના ધર્મો કોઈને પણ ન જ દેખાવા જોઈએ. જેમ પર્વતમાં વાદીએ જોએલો ધૂમ એ જો નિશ્ચિત ધૂમ જ હોય (વાદીને જો ભ્રમ થયો ન હોય) તો પ્રતિવાદી આદિ સમસ્ત જીવોને તે ધૂમ જ દેખાવો જોઈએ. આ ધૂમસ છે. એમ કોઈને પણ ન દેખાવું જોઈએ. પરંતુ જો બીજા લોકોને આ ધૂમસ છે, એમ દેખાતું હોય તો વાદીને થયેલું ધૂમનું જ્ઞાન ભ્રમાત્મક છે. એમ નક્કી થાય છે. તે જ રીતે અહીં વાદીને થયેલ નિત્ય-ધર્માનુપલબ્ધિ હેતુ જો નિશ્ચિત જ હોય (સંપૂર્ણ સાચી જ હોય) તો પ્રતિવાદી આદિને પણ નિત્ય-ધર્મની ઉપલબ્ધિ ન થવી જોઈએ. અનુપલબ્ધિ જ થવી જોઈએ. પરંતુ પ્રતિવાદીને તો નિત્ય-ધર્મોની ઉપલબ્ધિ થાય છે. તેથી શબ્દ નિત્ય હોઈ

શકે છે. અને વાદી અનિત્ય તરીકે સાધે છે. તેથી તેણે રજુ કરેલો નિત્ય-ધર્માનુપલબ્ધિ હેતુ, પ્રતિવાદીએ નિત્ય માનેલા એવા શબ્દમાં વાદીને તે હેતુ વર્તતો દેખાય છે. સાધ્યાભાવ=અનિત્યાભાવ (વિપક્ષ)માં હોઈ શકે છે. માટે વાદીનો હેતુ વ્યભિચારી જ થાય છે. અને તે જ હેતુ પ્રતિવાદીને સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. કારણકે પ્રતિવાદીની દૃષ્ટિએ "શબ્દ" નામના પક્ષમાં નિત્ય-ધર્મોની અનુપલબ્ધિ આવા પ્રકારનો વાદીએ કહેલો હેતુ ઘટતો નથી. કારણકે **नित्यधर्मोपलब्धेस्तत्रास्य सिद्धेः** તેની દૃષ્ટિએ તો શબ્દ નામના પક્ષમાં નિત્ય-ધર્મની ઉપલબ્ધિ જ વિદ્યમાન છે. તેથી શબ્દમાં અનિત્ય ધર્મની અનુપલબ્ધિ છે. એટલે "નિત્ય-ધર્માનુપલબ્ધિ" હેતુ પક્ષમાં ન ઘટવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધ થશે. આ રીતે આ હેતુ કાં'તો વ્યભિચારીમાં અથવા સ્વરૂપાસિદ્ધમાં અંતર્ગત થાય છે. માટે "પ્રકરણસમ" માનવાની જરૂર નથી.

આ જ પ્રમાણે પ્રતિવાદી દ્વારા જે અનુમાન રજુ કરાયું છે. કે **शब्दः नित्यः अनित्यधर्मानुपलब्धेः** અહીં જે અનિત્ય-ધર્માનુપલબ્ધિ હેતુ કહ્યો છે તે પણ જો નિશ્ચિત જ છે તો શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ થશે જ. અને હેતુ સમ્યગ્હેતુ જ બનશે. અને જો અનિશ્ચિત હશે તો સંશયાસ્પદ થવાથી સંદિગ્ધાસિદ્ધ થશે. ઈત્યાદિ ચર્ચા દ્વારા પ્રથમની જેમ આ હેતુ પણ પરીક્ષા કરવા યોગ્ય છે. આ રીતે વિચારતાં અકિંચિત્કર, બાધિત (કાલાત્યયાપદિષ્ટ) અને પ્રકરણસમ (સત્પ્રતિપક્ષ) હેત્વાભાસો માનવાની જરૂર નથી. તેથી સિદ્ધ થયું કે અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાન્તિક એમ ત્રણ જ હેત્વાભાસો છે. ॥ ૬-૫૭॥

अथ दृष्टान्ताभासान् भासयन्ति—

साधर्म्येण दृष्टान्ताभासो नवप्रकारः ॥६-५८॥

હવે દૃષ્ટાન્તાભાસ જણાવે છે. **"સાધર્મ્ય દ્વારા થનારા દૃષ્ટાન્તાભાસ નવ પ્રકારે હોય છે. ॥૬-૫૮॥**

दृष्टान्तो हि प्राग् द्विप्रकारः प्रोक्तः । साधर्म्येण वैधर्म्येण च । ततस्तदाभासोऽपि तथैव वाच्य इति साधर्म्यदृष्टान्ताभासस्तावत्प्रकारतो दर्शितः ॥६-५८॥

દૃષ્ટાન્ત બે પ્રકારનાં હોય છે એક સાધર્મ્યવાળું અને બીજું વૈધર્મ્યવાળું એવું પૂર્વે (પરિચ્છેદ-૩ સૂત્ર ૪૩ થી ૪૮)માં કહ્યું છે. તેથી તદાભાસ (દૃષ્ટાન્તાભાસ) પણ **તથૈવ**=તેમજ છે. અર્થાત્ બે જ પ્રકારે કહેવાય છે. ત્યાં પ્રથમ સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસ નવ પ્રકારે છે. ॥ ૬-૫૯॥

प्रकारानेव कीर्तयन्ति—

साध्यधर्मविकलः साधनधर्मविकलः उभयधर्मविकलः सन्दिग्धसाध्यधर्मा, सन्दिग्धसाधनधर्मा सन्दिग्धोभयधर्मा अनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विपरीतान्वयश्चेति ॥६-५९॥

સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસના નવ ભેદો જણાવે છે. સાધ્ય ધર્મવિકલ, સાધનધર્મવિકલ, ઉભયધર્મવિકલ, સન્દિગ્ધસાધ્યધર્મા સન્દિગ્ધસાધનધર્મા, સન્દિગ્ધોભયધર્મા, અનન્વય, અપ્રદર્શિતાન્વય અને વિપરીતાન્વય એમ નવ પ્રકારે છે. ॥૬-૫૯॥

इतिशब्दः प्रकारपरिसमाप्तौ, एतावन्त एव साधर्म्यदृष्टान्ताभासप्रकारा इत्यर्थः ॥६-५९॥

મૂલસૂત્રમાં અંતે લખેલો इति એવો શબ્દ દૃષ્ટાન્તાભાસના પ્રકારોની સમાપ્તિ સૂચક છે. આટલા જ (નવ જ) પ્રકારો સાધર્મ્ય દ્વારા થનારા દૃષ્ટાન્તાભાસના છે. ॥૬-૫૯॥

क्रमेणामून् उदाहरन्ति—

तत्रापौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वाद् दुःखवदिति साधर्म्यधर्मविकलः ।६-६०।

तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मिन्नेव हेतौ परमाणुवदिति साधनधर्मविकलः ॥६-६१॥

कलशवदित्युभयविकलः ॥६-६२॥

અનુક્રમે આ નવે ઉદાહરણો સમજાવે છે. ત્યાં શબ્દ એ અપૌરુષેય છે. અમૂર્ત હોવાથી, *દુઃખની જેમ.* આ સાધ્યધર્મની વિકલતાવાળું પ્રથમ ઉદાહરણ છે. ॥૬-૬૦॥

તેની તે જ પ્રતિજ્ઞામાં, તેના તે જ હેતુમાં, *પરમાણુની જેમ.* આવું ઉદાહરણ તે સાધનધર્મની વિકલતાનું બીજું ઉદાહરણ છે. ॥૬-૬૧॥

તેની તે જ પ્રતિજ્ઞામાં, તેના તે જ હેતુમાં *કળશની જેમ.* આવું ઉદાહરણ તે ઉભયવિકલતાનું ત્રીજું ઉદાહરણ છે. ॥૬-૬૨॥

पुरुषव्यापाराभावे दुःखानुत्पादेन दुःखस्य पौरुषेयत्वात्, तत्रापौरुषेयत्वसाध्यस्यावृत्तेरयं साध्यधर्मविकल इति ॥६-६०॥

परमाणौ हि साध्यधर्मोऽपौरुषेयत्वमस्ति साधनधर्मस्त्वमूर्तत्वं नास्ति, मूर्तत्त्वात् परमाणोः ॥६-६१॥

तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मिन्नेव च हेतौ कलशदृष्टान्तस्य पौरुषेयत्वान्मूर्तत्वाच्च साध्यसाधनोभयधर्मविकलता ॥६-६२॥

હવે નવે પ્રકારના દૃષ્ટાન્તાભાસનાં ક્રમશઃ ઉદાહરણો આપે છે. (૧) शब्दः अपौरुषेयः अमूर्तत्त्वात् दुःखवत्=અહી અન્વય વ્યાપ્તિમાં જે જે અમૂર્ત હોય તે તે પુરુષવડે કરાયેલું ન હોય, જેમકે આકાશ. એમ આકાશનું ઉદાહરણ આપ્યું હોત તો દૃષ્ટાન્તાભાસ દોષ લાગત નહીં. પરંતુ અહીં દુઃખનું ઉદાહરણ આપેલું છે. દુઃખ એ કોઈને કોઈ પુરુષવડે કરાયેલું છે. મૂલકર્તા તરીકે પોતાના આત્માએ જ દુઃખ-પ્રાપ્તિનું પૂર્વભવોમાં કર્મ બાંધેલું છે. જેના ઉદયથી દુઃખ આવ્યું છે. તેથી સ્વકર્તૃક છે. અને વ્યવહારનયથી દુઃખ આપવામાં નિમિત્ત થનાર પરપુરુષ તરફથી આવેલા શસ્ત્રાદિથી દુઃખ આવેલું છે, તેથી પરકર્તૃક છે. પરંતુ स्व અથવા पर એવા પુરુષવડે કરાયેલું હોવાથી પૌરુષેય છે. જો સ્વ અથવા પર એવા પુરુષના વ્યાપારનો અભાવ હોત તો દુઃખની જ અનુત્પત્તિ હોવાના કારણે દુઃખ એ પૌરુષેય છે. તેથી તે ઉદાહરણમાં ''अपौरुषेयत्व'' નામના સાધ્યની અવૃત્તિ હોવાથી આ દૃષ્ટાન્ત સાધ્યધર્મથી વિકલ (રહિત) થયું.

જો કે આ સાધર્મ્યના દૃષ્ટાન્તાભાસ ચાલે છે. એટલે વૈધર્મ્યનાં દૃષ્ટાન્તો વિચારવાં તે અપ્રાસંગિક છે. પરંતુ જાણવા પૂરતું વિચારવું હોય તો જ્યાં જ્યાં અપૌરુષેય ન હોય (અર્થાત્ પૌરુષેય હોય) તે તે અમૂર્ત ન હોય (મૂર્ત હોય) જેમકે ઘટ-પટ. આ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ તથા તેનું ઉદાહરણ થયું. ॥૬-૬૦॥

(૨) शब्दः अपौरुषेयः अमूर्तत्वात् परमाणुवत् આવું અનુમાન કરવામાં આવે તો અહીં આપેલું આ परमाणुનું દૃષ્ટાન્ત સાધનધર્મવિકલ છે. કારણકે ''પરમાણુમાં'' સાધ્યધર્મ જે અપૌરુષેયપણું છે તે સંભવે છે. પરમાણુ અનાદિ નિત્ય હોવાથી કોઈપણ પુરુષ વડે કરાયેલો નથી, પરંતુ સાધન ધર્મ જે ''અમૂર્ત્તત્વ'' છે, તે તેનામાં નથી. કારણકે– પરમાણુ અમૂર્ત નથી પરંતુ મૂર્ત છે. ''મૂર્તનો અર્થ જૈન દર્શનકાર પ્રમાણે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળાપણું, તે તેનામાં છે. અને નૈયાયિકાદિ દર્શનકારો પ્રમાણે मूर्तत्वं क्रियावत्त्वम्=મૂર્તત્વ એટલે ગમનાગમનાદિ ક્રિયાવાળાપણું. તે પણ પરમાણુમાં છે. જો મૂર્તત્વનો અર્થ चाक्षुषत्व હોત તો પરમાણુમાં अमूर्तत्व છે એમ કહેવાત. પરંતુ મૂર્તત્વનો અર્થ वर्णादिमत्त्व અથવા क्रियावत्त्व છે. તે પરમાણુમાં સંભવે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ અનુમાનમાં કરેલી જે પ્રતિજ્ઞા, અને જે હેતુ છે તે જ પ્રતિજ્ઞા અને તે જ હેતુ હોતે છતે ''परमाणु''નું દૃષ્ટાન્ત એ સાધનધર્મવિકલ નામના બીજા દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ જાણવું. ॥૬-૬૧॥

(૩) शब्दः अपौरुषेयः अमूर्तत्वात् कलशवत् (घटवत्) ઉપરના સૂત્રોમાં કહેલી તેની તે જ પ્રતિજ્ઞામાં અને તેનો તે જ હેતુ હોતે છતે કલશનું (એટલે ઘટનું) દૃષ્ટાન્ત આપવું તે ઉભય વિકલનું ઉદાહરણ જાણવું. કારણકે કલશ એ પુરુષવડે કરાયેલો પણ છે અને વર્ણાદિમાન્ તથા ગતિક્રિયાવાન્ હોવાથી મૂર્ત છે. તેથી અપૌરુષેત્યવ એવું સાધ્ય અને અમૂર્તત્વ એવો હેતુ એમ બન્ને તેમાં ઘટતું નથી તેથી ઉભયવિકલ એવા ત્રીજા દૃષ્ટાન્તાભાસનું તે ઉદાહરણ છે. ॥૬-૬૨॥

रागादिमानयं वक्तृत्वात् देवदत्तवदिति सन्दिग्धसाध्यधर्मा॥६-६३॥

मरणधर्माऽयं रागादिमत्त्वात् मैत्रवदिति सन्दिग्धसाधनधर्मा॥६-६४॥

नायं सर्वदर्शी रागादिमत्त्वात् मुनिविशेषवदिति सन्दिग्धोभयधर्मा ।६-६५।

સૂત્રાર્થ– આ પુરુષ રાગાદિવાળો છે. વક્તા હોવાથી, દેવદત્તની જેમ, તથા આ પુરુષ મૃત્યુ પામવાના ધર્મવાળો છે. રાગાદિવાળો છે માટે, મૈત્રની જેમ. તથા આ પુરુષ સર્વદર્શી છે. કારણકે રાગાદિ દોષોવાળો છે માટે, સાધુની જેમ. આ ત્રણે દૃષ્ટાન્તોમાંનું એક એક અનુક્રમે સન્દિગ્ધસાધ્ય ધર્મવાળું, સન્દિગ્ધસાધન ધર્મવાળું અને સન્દિગ્ધ ઉભયધર્મવાળું છે. અનુક્રમે તે ત્રણ દૃષ્ટાન્તાભાસ જાણવા. ॥૬-૬૩, ૬૪, ૬૫॥

टीका—देवदत्ते हि रागादयः सदसत्त्वाभ्यां सन्दिग्धाः परचेतोविकाराणां परोक्षत्वाद् रागाद्यव्यभिचारिलिङ्गादर्शनाच्च ॥६-६३॥

मैत्रे हि साधनधर्मो रागादिमत्त्वाख्यः सन्दिग्धः ॥६-६४॥

मुनिविशेषे सर्वदर्शित्व-रागादिमत्त्वाख्यौ साध्यसाधनधर्मौ सन्दिह्येते, तदव्यभिचारिलिङ्गादर्शनात् ॥६-६५॥

વિવેચન–દૃષ્ટાન્તાભાસનાં પ્રથમના ત્રણ ભેદનાં ઉદાહરણો જણાવીને હવે ૪-૫-૬ એમ ત્રણ ઉદાહરણો સમજાવે છે.

(૪) अयं (पुरुषः), रागादिमान्, वक्तृत्वात् देवदत्तवद् આ પુરુષ રાગ-દ્વેષ આદિ દોષોવાળો છે. વક્તા હોવાથી, દેવદત્તની જેમ. આ ઉદાહરણમાં જે દેવદત્ત છે. તેમાં રાગ-દ્વેષ આદિ દોષો હોઈ પણ શકે અને ન પણ હોઈ શકે. એમ सत् પણા વડે અને असत् પણા વડે શંકાશીલ છે. કેમકે રાગાદિ દોષો "છે જ" એમ सत् પણ ન કહી શકાય અને "નથી જ" એમ પણ ન કહી શકાય, માટે સન્દિગ્ધ છે.

કારણકે પર પુરુષના ચિત્તમાં રહેલા વિકારો સાક્ષાત્ ચક્ષુર્ગોચરાદિ પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી પરંતુ પરોક્ષ છે. તથા તે દેવદત્તમાં રાગાદિ છે જ એવું સિદ્ધ કરનારાં અવ્યભિચારી ચિહ્નો કોઈ દેખાતાં નથી. આ બે કારણોથી રાગાદિનું હોવાપણું અને ન હોવાપણું શંકાશીલ છે. પરંતુ वक्तृत्व નામનો હેતુ ચક્ષુર્ગોચર તથા શ્રવણગોચર હોવાથી છે જ. આ પ્રમાણે આ દૃષ્ટાન્તમાં સાધ્યધર્મની માત્ર શંકા છે. તેથી તે સન્દિગ્ધસાધ્યધર્મા એવું ચોથા દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ જાણવું. ॥૬-૬૩॥

(૫) अयं (पुरुषः), मरणधर्मा, रागादिमत्त्वात् मैत्रवद् આ ઉદાહરણમાં મૈત્રમાં મરણધર્મ નામનું સાધ્ય નિશ્ચિત જ છે. પરંતુ रागादिमत्त्व નામનો સાધનધર્મ પરોક્ષ હોવાથી પરચિત્તવૃત્તિ જાણી શકાય તેમ ન હોવાથી અને રાગાદિને જણાવનારાં બાહ્ય કોઈ પ્રતિકો ન હોવાથી સંદેહાત્મક છે. આ સન્દિગ્ધસાધન ધર્મવાળું પાંચમું દૃષ્ટાન્તાભાસ છે.

(૬) अयं (पुरुषः), सर्वदर्शी न, रागादिमत्त्वात् मुनिविशेषवद् અહીં ઉદાહરણ રૂપે મુકાયેલા "કોઈ મુનિવિશેષ" સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી નથી. એમ જે કહ્યું તે સર્વજ્ઞત્વ કે સર્વદર્શિત્વ નામનું સાધ્ય તથા રાગાદિમત્ત્વ નામનો હેતુ આ બન્ને સાધ્ય-સાધન ધર્મો તે મુનિ વિશેષમાં શંકાશીલ છે. કારણકે જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણો અને રાગ-દ્વેષાદિ દોષો પરોક્ષ છે. તથા તેને જણાવનારાં અવ્યભિચારી લિંગો જણાતાં નથી. તેથી આ સાધ્ય-સાધન એમ ઉભયના સંદેહવાળું સંદિગ્ધોભયધર્મા નામનું છઠ્ઠું દૃષ્ટાન્તાભાસ જાણવું. ॥૬-૬૫॥

रागादिमान् विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वादिष्टपुरुषवदित्यनन्वयः ।६-६६ ।

अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् पटवदित्यप्रदर्शितान्वयः ॥६-६७॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यदनित्यं तत् कृतकं घटवदिति विपरीतान्वयः ॥६-६८॥

સૂત્રાર્થ-વિવક્ષિત પુરુષ રાગાદિ દોષોવાળો છે. વક્તા છે માટે, ઇષ્ટ એવા અન્યપુરુષની જેમ. તથા શબ્દ એ અનિત્ય છે. કૃતક (કૃત્રિમ) છે માટે, પટની જેમ. તથા શબ્દ એ અનિત્ય છે. કૃત્રિમ હોવાથી. જે જે અનિત્ય હોય છે તે તે કૃતક (કૃત્રિમ) હોય છે. જેમકે ઘટ, આ ત્રણે ઉદાહરણો અનુક્રમે અનન્વય, અપ્રદર્શિતાન્વય અને વિપરીતાન્વય સ્વરૂપે દૃષ્ટાન્તાભાસનાં ૭-૮-૯ એમ ત્રણ ઉદાહરણો જાણવાં. ॥૬-૬૭, ૬૭, ૬૮॥

टीका—यद्यपीष्टपुरुषे रागादिमत्त्वं च वक्तृत्वं च साध्यसाधनधर्मौ दृष्टौ, तथापि यो यो वक्ता स स रागादिमानिति व्याप्त्यसिद्धेरनन्वयत्वम् ॥६-६६॥

अत्र यद्यपि वास्तवोऽन्वयोऽस्ति तथापि वादिना वचनेन न प्रकाशित इत्यप्रदर्शितान्वयत्वम् । यद्यप्यन्यत्र वस्तुनिष्ठो न कश्चिद्दोषस्तथापि परार्थानुमाने वचनगुणदोषानुसारेण वक्तृगुणदोषौ परीक्षणीयाविति भवत्यस्य वाचनिकं दुष्टत्वम् । एवं विपरीतान्वयाप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥६-६७॥

प्रसिद्धानुवादेन ह्यप्रसिद्धं विधेयम् । प्रसिद्धं चात्र कृतकत्वं हेतुत्वेनोपादानात्, अप्रसिद्धं त्वनित्यत्वं साध्यत्वेन निर्देशात् । इति प्रसिद्धस्य कृतकस्यैवानुवादसर्वनाम्ना यच्छब्देन निर्देशो युक्तः, न पुनरप्रसिद्धस्यानित्यत्वस्य, अनित्यत्वस्यैव च विधिसर्वनाम्ना तच्छब्देन परामर्श उपपन्नो, न तु कृतकत्वस्य ॥६-६८॥

વિવેચન– (૭) જે વિવક્ષિત ઈષ્ટ પુરુષ (દૃષ્ટાન્ત રૂપે) કહેલ છે. તેવા પુરુષમાં જો કે "રાગાદિવાળાપણું" એવું સાધ્ય, અને "વક્તાપણું" એ સાધન એમ બન્ને સાધ્ય-સાધન ધર્મો જોએલા છે. અર્થાત્ છે જ. તો પણ જે જે વક્તા હોય તે તે સર્વ રાગાદિવાળા જ હોય એવો નિયમ નથી. એટલે કે વક્તૃત્વસાધનની સાથે રાગાદિમત્ત્વ સાધ્ય વ્યાપકપણે વર્તતું હોય, એવી વ્યાપ્તિ થતી નથી. આ પ્રમાણે વ્યાપ્તિની અસિદ્ધિ હોવાથી અન્વયવ્યાપ્તિ ઘટતી નથી. તેથી *"અનન્વય"* નામનું આ સાતમું ઉદાહરણ જાણવું. ॥૬-૬૬॥

(૮) शब्दः अनित्यः कृतकत्वात् घटवत् આ અનુમાનમાં સાધન અને સાધ્યની અન્વયવ્યાપ્તિ બરાબર જ છે. જે જે કૃતક હોય છે. તે તે તમામ વસ્તુઓ અનિત્ય જ હોય છે. એમ અન્વયવ્યાપ્તિ વાસ્તવિકપણે છે જ. કોઈ દોષ નથી. તો પણ આવા પ્રકારનું અનુમાન રજુ કરનાર વાદીએ પોતના સ્વવચન દ્વારા (પોતાના કરાયેલા અનુમાનમાં શબ્દોચ્ચારણ કરવા પૂર્વક આવી વ્યાપ્તિ પ્રકાશિત કરવી જોઈએ. તે પ્રકાશિત કરી નથી. તેથી "અપ્રદર્શિત" અન્વય નામનો આ આઠમો દૃષ્ટાન્તાભાસનો દોષ છે.

જો કે ઘટ-પટ-કટ આદિ અન્યપદાર્થોમાં કૃતકત્વ અને અનિત્યત્વનો સાથે રહેવાપણાનો વસ્તુમાં રહેલો કોઈ દોષ નથી. કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુઓમાં આ બન્ને ધર્મો સાથે રહે જ છે. તો પણ પરાર્થાનુમાન રજુ કરવામાં બોલવા યોગ્ય વચનના ગુણ-દોષને અનુસારે વક્તાના ગુણ-દોષો પરીક્ષા કરવા યોગ્ય હોય છે. તેથી જો વ્યાપ્તિ માટેનો

વચનોચ્ચાર ન કરાય તો તે વચનોમાં શું ગુણ-દોષ છે ? તે જણાય જ નહીં. તેથી વાદીનો આ વાચનિક (વચનસંબંધી) દોષ ગણાય છે. તેથી આ "ઈષ્ટપુરુષ"નું ઉદાહરણ તે અપ્રદર્શિતાન્વય દોષનું ઉદાહરણ જાણવું.

આ જ પ્રમાણે *"વિપરીતાન્વય"* નામના હવે સૂત્ર-૬૮માં કહેવાતા નવમા અન્વયદૃષ્ટાન્તમાં, તથા *"અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક"* અને *"વિપરીતવ્યતિરેક"* નામના હવે પછી સૂત્ર ૭૮-૭૯માં જણાવાતા વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તના દોષોમાં પણ "વચનસંબંધી દોષો છે" એમ જાણવું. ॥૬-૬૭॥

(૯) **शब्दः अनित्यः कृतकत्वात्** આ અનુમાનમાં જે જે કૃતક હોય છે. તે તે નિયમા અનિત્ય જ હોય છે. આ વ્યાપ્તિ સાચી છે. તેથી અનુમાન પણ સાચું છે. પરંતુ કોઈપણ અનુમાનમાં સાધ્ય સિદ્ધ થયેલું નથી તેથી **અપ્રસિદ્ધ** હોય છે. જ્યારે સાધ્યને સાધનારૂં સાધન સિદ્ધ થયેલું છે. તેથી તે **પ્રસિદ્ધ** કહેવાય છે. જેમ પર્વતમાં રહેલો વહ્નિ, ખીણમાં હોવાથી અપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ ધૂમ આકાશમાં હોવાથી અને ચક્ષુગોચર હોવાથી પ્રસિદ્ધ છે. આ કારણે પ્રસિદ્ધ એવા ધૂમદ્વારા અપ્રસિદ્ધ એવો વહ્નિ સમજાવાય છે. તેવી રીતે અહીં પણ પ્રસિદ્ધ એવા **कृतकत्व** હેતુના અનુવાદ (પ્રથમકથન કરવા) વડે અપ્રસિદ્ધ એવા **अनित्यत्व**નું વિધાન (અનિત્યત્વની સિદ્ધિ) કરવી જોઈએ. કારણકે આ અનુમાનમાં **कृतकत्व** એ હેતુ તરીકે ઉપાદાન કરેલ હોવાથી પ્રસિદ્ધ છે અને **अनित्यत्व** એ સાધ્ય તરીકે ઉપાદાન કરેલ હોવાથી અપ્રસિદ્ધ છે. આ કારણથી અનુવાદના સૂચક એવા "**यत्**" સર્વનામ રૂપ શબ્દ દ્વારા પ્રસિદ્ધ એવા કૃતકત્વનો જ ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત છે. અને વિધાન સૂચક એવા "**तत्**" સર્વનામ રૂપ શબ્દ દ્વારા અપ્રસિદ્ધ એવા અનિત્યત્વનો જ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. પરંતુ વિધિરૂપે કૃતકત્વનો ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત નથી. જ્યારે આ અનુમાનમાં જે અન્વય વ્યાપ્તિ વચનોચ્ચાર દ્વારા જણાવી છે. તે "**यत्र यत्र अनित्यं तत्र तत्र कृतकम् यथा घटः**" એમ વિપરીતપણે જણાવી છે. માટે આ **विपरीतान्वय** નામનો નવમો સાધર્મ્યપણે દૃષ્ટાન્તાભાસ જાણવો. આ પ્રમાણે સાધર્મ્ય દ્વારા જણાવાતા નવે દૃષ્ટાન્તાભાસ અહીં સમાપ્ત થાય છે. ॥૬-૬૮॥

अथ वैधर्म्यदृष्टान्ताभासमाहुः, तानेव प्रकारानुद्दिशन्ति—

वैधर्म्येणापि दृष्टान्ताभासो नवधा ॥६-६९॥

असिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकोऽसिद्धोभयव्यतिरेकः

सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यतिरेकोऽव्यतिरेकोऽप्रदर्शितव्यतिरेको विपरीतव्यतिरेकश्च ॥६-७०॥

હવે વૈધર્મ્ય દ્વારા થનારા દૃષ્ટાન્તભાસ કહે છે. અને અનુક્રમે તે ભેદોને સમજાવે છે–

સૂત્રાર્થ– વૈધર્મ્ય દ્વારા થનારા દૃષ્ટાન્તાભાસ પણ નવ પ્રકારના છે. તે આ પ્રમાણે છે–

(૧) અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેક, (૨) અસિદ્ધસાધન વ્યતિરેક, (૩) અસિદ્ધોભયવ્યતિરેક, (૪) સન્દિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેક, (૫) સન્દિગ્ધસાધનવ્યતિરેક, (૬) સન્દિગ્ધોભયવ્યતિરેક, (૭) અવ્યતિરેક, (૮) અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક, અને (૯) વિપરીતવ્યતિરેક એમ વૈધર્મ્ય દ્વારા નવ પ્રકારે દૃષ્ટાન્તાભાસ જાણવો. ॥૬-૬૯, ૭૦॥

આ બન્ને સૂત્રો અત્યન્ત સ્પષ્ટ હોવાથી ટીકા નથી.

अथैतान् क्रमेणोदाहरन्ति—

तेषु भ्रान्तमनुमानं प्रमाणत्वात्, यत्पुनः भ्रान्तं न भवति न तत्प्रमाणं, यथा स्वप्नज्ञानमिति असिद्धसाध्यव्यतिरेकः स्वप्नज्ञानात् भ्रान्तत्वस्यानिवृत्तेः ॥६-७१॥

निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणत्वाद्, यत् तु सविकल्पकं न तत्प्रमाणं, यथा लैङ्गिकमित्यसिद्धसाधनव्यतिरेको लैङ्गिकात् प्रमाणत्वस्यानिवृत्तेः ॥६-७२॥

नित्यानित्यः शब्दः सत्त्वात्, यस्तु न नित्यानित्यः स न संस्तद्यथा स्तम्भ इत्यसिद्धोभयव्यतिरेकः स्तम्भान्नित्यानित्यत्वस्य सत्त्वस्य चाव्यावृत्तेः ॥६-७३॥

હવે વૈધર્મ્ય દ્વારા થનારાં નવ પ્રકારનાં જે દૃષ્ટાન્તો છે. તેને ક્રમશઃ જણાવે છે.

સૂત્રાર્થ– તે પ્રમાણોમાં અનુમાન એ ભ્રાન્ત છે. પ્રમાણ હોવાથી. અહીં જે જે ભ્રાન્ત ન હોય તે તે પ્રમાણ પણ ન હોય, જેમકે સ્વપ્નજ્ઞાન. આ અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેક છે. કારણ કે સ્વપ્નજ્ઞાનમાંથી ભ્રાન્તત્વની નિવૃત્તિ (અભાવ) થયેલ નથી. ॥૬-૭૧॥

પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નિર્વિકલ્પક હોય છે. પ્રમાણ હોવાથી. અહીં જે જે (નિર્વિકલ્પક નથી એટલે કે) સવિકલ્પક છે તે તે પ્રમાણ નથી. જેમકે લૈઙ્ગિકજ્ઞાન (અનુમાન પ્રમાણ). આ અસિદ્ધસાધન વ્યતિરેક છે. કારણ કે લૈઙ્ગિકજ્ઞાનમાંથી પ્રમાણત્વની નિવૃત્તિ થયેલી નથી. (અનુમાનમાં પ્રમાણત્વ છે.) ॥૬-૭૨॥

શબ્દ એ નિત્યાનિત્ય પદાર્થ છે. સત્ હોવાથી. અહીં જે જે વસ્તુ નિત્યાનિત્ય નથી. તે તે સત્ પણ નથી. જેમકે સ્તંભ. આ અસિદ્ધોભયવ્યતિરેક છે. કારણકે સ્તંભમાંથી નિત્યાનિત્ય એવું સાધ્ય, અને સત્ત્વ એવો હેતુ અનિવૃત્તિવાળો છે. ॥૬-૭૩॥

टीका—व्यक्तमेतत् सूत्रत्रयमपि ॥६-७१, ७२, ७३॥

વિવેચન– આ ત્રણે સૂત્રો ઉપર ટીકા નથી. કારણકે ત્રણે પણ સૂત્રો સરળ છે. સમજાઇ જાય તેમ છે. છતાં સંક્ષિપ્ત વિવેચન આ પ્રમાણે–

પ્રત્યક્ષાદિ ચારે પ્રમાણોમાં જે અનુમાન પ્રમાણ છે, તે ભ્રાન્ત છે. કારણકે તે પ્રમાણ છે, अनुमानं भ्रान्तं प्रमाणत्वात्, આ વૈધર્મ્યનાં ઉદાહરણો ચાલે છે. એટલે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ જ માત્ર જણાવાય છે. यत् यत् भ्रान्तं न भवति तत् तत् प्रमाणमपि न भवति આ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ છે. જેમકે स्वप्नज्ञानम् આ વ્યતિરેક ઉદાહરણ છે. આ વ્યતિરેક ઉદાહરણમાં भ्रान्ताभाव સ્વરૂપ સાધ્યનો અભાવ ઘટતો નથી. કારણકે સ્વપ્નજ્ઞાન ભ્રાન્ત જ હોવાથી તેમાં ભ્રાન્તત્વનો અભાવ (નિવૃત્તિ) સિદ્ધ નથી. તેથી "અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકનું આ ઉદાહરણ છે. ॥૬-૭૧॥

"प्रत्यक्षं निर्विकल्पकं प्रमाणत्वात्" "આ અનુમાનમાં" જે જે નિર્વિકલ્પક હોતું નથી (અર્થાત્ સવિકલ્પક હોય છે) તે તે પ્રમાણ હોતું નથી. જેમકે *"અનુમાનજ્ઞાન"* આ ઉદાહરણમાં નિર્વિકલ્પકાભાવ એટલે સાધ્યાભાવ છે. પરંતુ પ્રમાણાભાવ સ્વરૂપ સાધનાભાવ નથી. કારણકે અનુમાનજ્ઞાન પ્રમાણરૂપ છે. તેથી અનુમાનજ્ઞાનમાં પ્રમાણપણાની નિવૃત્તિ થયેલી નથી. પ્રમાણાત્મક છે. આ રીતે આ ઉદાહરણ અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેક નામના બીજા વૈધર્મ્યનું ઉદાહરણ થયું. ॥૬-૭૨॥

"शब्दः नित्यानित्यः सत्त्वात्" આ અનુમાનમાં જે જે નિત્યાનિત્ય હોતું નથી તે તે સત્ પણ હોતું નથી, જેમકે (થાંભલો). આ સ્તંભ ઉદાહરણમાં નિત્યાનિત્યનો અભાવ (એટલે કે સાધ્યાભાવ) તથા સત્ત્વનો અભાવ (એટલે કે હેતુનો અભાવ) એમ બન્નેની વ્યાવૃત્તિ છે. એટલે કે નિત્યાનિત્યાભાવ અને સત્ત્વાભાવ ઘટતો નથી. કારણકે સ્તંભમાંથી નિત્યાનિત્ય સાધ્ય અને સત્ત્વરૂપ સાધન અવ્યાવૃત્તિરૂપ છે. જો આ

સાધ્ય અને સાધનની વ્યાવૃત્તિ થઈ હોય તો સાધ્યાભાવ અને સાધનાભાવ સંભવે, પરંતુ એમ નથી. આ અસિદ્ધોભયવ્યતિરેક નામના ત્રીજા વૈધર્મ્યનું ઉદાહરણ છે. એમ જાણવું. ॥ ૬-૭૩॥

असर्वज्ञोऽ अनाप्तो वा कपिलोऽक्षणिकैकान्तवादित्वाद्, यः सर्वज्ञ आप्तो वा स क्षणिकैकान्तवादी यथा सुगत इति सन्दिग्ध-साध्यव्यतिरेकः सुगतेऽसर्वज्ञतानाप्तत्वयोः साध्यधर्मयोर्व्यावृत्तेः सन्देहात् ॥ ६-७४॥

अनादेयवचनः कश्चिद् विवक्षितः पुरुषो रागादिमत्त्वाद्, यः पुनरादेयवचनः स वीतरागस्तद्यथा शौद्धोदनिरिति सन्दिग्धसाधन-व्यतिरेकः, शौद्धोदनौ रागादिमत्त्वस्य निवृत्तेः संशयात् ॥६-७५॥

न वीतरागः कपिलः करुणास्पदेष्वपि परमकृपयाऽनर्पित-निजपिशितशकलत्वात्, यस्तु वीतरागः स करुणास्पदेषु परमकृपया समर्पितनिजपिशितशकलस्तद्यथा तपनबन्धुरिति सन्दिग्धोभयव्यतिरेक इति तपनबन्धौ वीतरागत्वाभावस्य करुणास्पदेष्वपि परमकृपया-ऽनर्पितनिजपिशितशकलत्वस्य च व्यावृत्तेः सन्देहात् ॥६-७६॥

સૂત્રાર્થ– કપિલઋષિ અસર્વજ્ઞ છે. અથવા અનાપ્ત છે. કારણ કે અક્ષણિક (નિત્ય) એકાન્તવાદી હોવાથી, જે જે અસર્વજ્ઞ નથી, અનાપ્ત નથી અર્થાત્ સર્વજ્ઞ અને આપ્ત છે. તે તે ક્ષણિકૈકાન્તવાદી છે. જેમકે *''સુગત''* (બૌદ્ધ). આ સંદિગ્ધસાધ્ય-વ્યતિરેકનું ઉદાહરણ છે. કારણ કે બૌદ્ધમાં અસર્વજ્ઞતા અને અનાપ્તતારૂપ સાધ્યધર્મના અભાવની શંકા રહેલી છે. ॥ ૬-૭૪॥

આ (સામે ઉભેલો) કોઇ વિવક્ષિત પુરુષ અનાદેય વચનવાળો છે. કારણ કે તે રાગાદિવાળો છે. અહીં જે જે અનાદેય વચનવાળા નથી. અર્થાત્ આદેય વચનવાળા છે. તે તે રાગાદિવાળા હોતા નથી, અર્થાત્ વીતરાગ હોય છે. જેમકે શૌદ્ધોદનિ (બૌદ્ધ). આ ઉદાહરણ સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેકનું છે. કારણકે બૌદ્ધમાં અનાદેયવચનાભાવ અર્થાત્ આદેયવચનતા હજુ હોઇ શકે છે. પરંતુ રાગાદિનો અભાવ (એટલે કે વીતરાગતા)નો સંદેહ છે. ॥ ૬-૭૫॥

કપિલઋષિ વીતરાગ નથી. કારણકે કરુણાને યોગ્ય એવા જીવોને વિષે (અતિશય દુઃખીને વિષે) પણ પરમ કરુણાથી અંજાઇને પોતાના શરીરના માંસના ટુકડા આપ્યા નથી માટે. જે જે વીતરાગ હોય છે. તે તે કરુણાપાત્ર જીવોને વિષે પરમ કૃપાવાળા થઇને પોતાના માંસના ટુકડાનું સમર્પણ કરનાર હોય છે. જેમકે તપનબંધુ (બૌદ્ધ). આ સંદિગ્ધોભયવ્યતિરેકનું ઉદાહરણ છે. કારણકે તપનબંધુમાં વીતરાગતાના અભાવની અને કરુણાપાત્ર જીવોને વિષે પણ પરમ કરુણાવાળા થઇને પોતાના માંસના ટુકડાઓના સમર્પણપણાના અભાવની વ્યાવૃત્તિ સંદેહવાળી છે. ॥૬-૭૬॥

टीका—अयं च परमार्थतोऽसिद्धसाध्यव्यतिरेक एव, क्षणिकैकान्तस्य प्रमाणबाधितत्वेन तदभिधातुरसर्वज्ञतानाप्तत्वप्राप्तेः केवलं तत्प्रतिक्षेपकप्रमाणमाहात्म्यपरामर्शनशून्यानां प्रमातॄणां सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकत्वेनाभास इति तथैव कथितः ॥६-७४॥

વિવેચન– कपिलः असर्वज्ञः अनाप्तः वा अक्षणिकैकान्तवादित्वात्=આ અનુમાનમાં અસર્વજ્ઞતા અથવા અનાપ્તતા સાધ્ય છે. અને અક્ષણિક (નિત્ય) એકાન્તવાદિતા એ સાધન છે.

“જે જે અસર્વજ્ઞ અથવા અનાપ્ત નથી (અર્થાત્ સર્વજ્ઞ અને આપ્ત છે). તે તે અક્ષણિક (નિત્ય) એકાન્તવાદી નથી, અર્થાત્ ક્ષણિક એકાન્તવાદી છે. જેમકે “સુગત” (બૌદ્ધ) આ ઉદાહરણમાં ક્ષણિક એકાન્તવાદિતા હોવાથી અક્ષણિકૈકાન્તવાદિત્વ એ સાધનનો અભાવ નિશ્ચિત છે. પરંતુ કોઈની સર્વજ્ઞતા અને આપ્તતા ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનો વિષય ન હોવાથી બૌદ્ધમાં પણ અસર્વજ્ઞતાનો અભાવ (એટલે સર્વજ્ઞતા) અને અનાપ્તતાનો અભાવ (એટલે આપ્તતા) છે કે નહીં આ વાત સંદેહવાળી છે. અસર્વજ્ઞતાની વ્યાવૃત્તિ અને અનાપ્તતાની વ્યાવૃત્તિ જાણી શકાતી નથી, માટે સાધ્યધર્મની વ્યાવૃત્તિ શંકાશીલ છે. તેથી આ સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેક નામના ચોથા વૈધર્મ્યનું ઉદાહરણ છે.

પરમાર્થથી વિચારીએ તો *“અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેક”* નામના પ્રથમ વૈધર્મ્યના ઉદાહરણમાં આનો સમાવેશ થાય છે. કારણકે બૌદ્ધે જણાવેલો *“ક્ષણિકૈકાન્તવાદ”* પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી ખંડિત થઈ જાય છે. તેથી તેવા મિથ્યા ક્ષણિકૈકાન્તવાદને કહેનારા બૌદ્ધ ઋષિ અસર્વજ્ઞ છે અને અનાપ્ત છે. આ વાત યુક્તિથી પ્રાપ્ત થઈ જ જાય છે. ફક્ત તે બૌદ્ધની સર્વજ્ઞતા અને આપ્તતાનું ખંડન કરનારાં પ્રમાણોના રહસ્યને (સારને-માહાત્મ્યને) સમજવાની શૂન્યતાવાળા સર્વથા અલ્પજ્ઞ એવા પ્રમાતાઓને આશ્રયી આ “સન્દિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેક”પણા વડે ચોથા આભાસરૂપે જણાવ્યો છે. પરમાર્થથી પ્રથમમાં જ સમાઈ જાય છે. ॥૬-૭૪॥

टीका— यद्यपि तद्दर्शनानुरागिणां शौद्धोदनेरादेयवचनत्वं प्रसिद्धं, तथापि रागादिमत्त्वाभावस्तन्निश्चायकप्रमाणवैकल्यतः सन्दिग्ध एव ॥६-७५॥

વિવેચન– ''कश्चिद् विवक्षितः पुरुषः अनादेयवचनः, रागादिमत्त्वात्'' અનુમાનમાં વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ આ પ્રમાણે થાય છે કે “જે જે અનાદેય વચનવાળા નથી એટલે કે આદેય વચનવાળા છે. તે તે પુરુષ રાગાદિવાળા પણ નથી. અર્થાત્ વીતરાગ છે. જેમકે શૌદ્ધોદનિ (બૌદ્ધ). આ બૌદ્ધના ઉદાહરણમાં અનાદેય વચનતાનો અભાવ (એટલે કે આદેયવચનતા) હજુ હોઈ શકે છે. પરંતુ રાગાદિમત્ત્વનો અભાવ એટલે કે વીતરાગતા ઈન્દ્રિયગોચર જ્ઞાનથી જાણી શકાતી નથી. તેથી રાગાદિમત્ત્વની નિવૃત્તિ (રાગાદિમત્ત્વનો અભાવ) શંકાશીલ છે. તેથી આ સંદિગ્ધસાધન-વ્યતિરેક નામના પાંચમા વૈધર્મ્યનું ઉદાહરણ થાય છે.

ટીકાકારશ્રી પણ જણાવે છે કે બૌદ્ધનું ક્ષણિકૈકાન્તવચન પ્રમાણ બાધિત હોવાથી આદેય નથી. તો પણ તેમના દર્શનના અનુરાગી આત્માઓમાં બૌદ્ધનું આદેયવચનપણું પ્રસિદ્ધ હોઈ શકે છે. પરંતુ રાગાદિમત્ત્વાભાવ તો તેને જણાવનારા પ્રમાણોની વિકલતાના કારણે સંદેહાત્મક જ રહે છે. પ્રસિદ્ધ નથી. માટે આ સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેકનું ઉદાહરણ યથાર્થ જ છે. ॥૬-૭૫॥

टीका—तपनबन्धुर्बुद्धो वैधर्म्यदृष्टान्ततया यः समुपन्यस्तः स न ज्ञायते किं रागादिमानुत वीतरागः, तथा करुणास्पदेषु परमकृपया निजपिशितशकलानि समर्पितवान्नवा, तन्निश्चायकप्रमाणापरिस्फुरणात् ॥६-७६॥

વિવેચન– कपिलः न वीतरागः, करुणास्पदेष्वपि परमकृपया अनर्पितनिज-पिशितशकलत्वात् तपनबन्धुवत् આવા પ્રકારનું આ અનુમાન છે. અહીં તપનબન્ધુને (બૌદ્ધને) વ્યતિરેક વ્યાપ્તિના (વૈધર્મ્યના) ઉદાહરણ તરીકે જે કહેવામાં આવ્યા છે. તે ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય ન હોવાથી જણાતું નથી કે આ બૌદ્ધ રાગાદિવાળા છે કે વીતરાગ છે ? તેથી વીતરાગતાના અભાવરૂપ જે સાધ્ય છે. તેના અભાવની એટલે કે વીતરાગતાની શંકા જ રહે છે. તથા કરુણાસ્પદ જીવો ઉપર પરમ કરુણા કરીને પોતાના માંસના ટુકડાઓ સમર્પિત કર્યા છે કે નથી કર્યા ? તે પણ તેને જણાવનારાં પ્રમાણોના અભાવના કારણે જાણી શકાતું નથી. તેથી “અનર્પિત નિજ-માંસ-પિશિત”ના અભાવની પણ શંકા છે. આ રીતે સાધ્યાભાવ અને સાધનાભાવની શંકામાત્ર જ હોવાથી નિર્ણય ન હોવાથી આ સંદિગ્ધોભયવ્યતિરેક નામના છટ્ઠા વૈધર્મ્યનું ઉદાહરણ થયું. ॥ ૬-૭૬॥

न वीतरागः कश्चिद् विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वात्, यः पुनर्वीतरागो न स वक्ता यथोपलखण्ड इत्यव्यतिरेकः ॥६-७७॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वादाकाशवदित्यप्रदर्शितव्यतिरेकः ॥६-७८॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् यदकृतकं तदनित्यं यथाऽऽकाशमिति विपरीतव्यतिरेकः ॥६-७९॥

સૂત્રાર્થ– સામે દેખાતો કોઇ વિવક્ષિત પુરુષ વીતરાગ નથી. કારણ કે વક્તા છે જે જે વીતરાગ હોય છે તે તે વક્તા હોતા નથી. જેમકે પથ્થરનો ટુકડો. આ અવ્યતિરેકનું ઉદાહરણ છે. ॥૬-૭૭॥

શબ્દ એ અનિત્ય છે. કૃત્રિમ હોવાથી, આકાશની જેમ. આ અપ્રદર્શિત વ્યતિરેકનું ઉદાહરણ છે. ॥૬-૭૮॥

શબ્દ એ અનિત્ય છે. કૃત્રિમ હોવાથી. જે જે અકૃત્રિમ હોય છે, તે તે અનિત્ય હોય છે. જેમકે આકાશ. આ વિપરીતવ્યતિરેક છે. ॥૬-૭૯॥

टीका—यद्यपि किलोपलखण्डादुभयं व्यावृत्तं, तथापि व्याप्त्या व्यतिरेकासिद्धेरव्यतिरेकत्वम् ॥६-७७॥

अत्र यदनित्यं न भवति, तत्कृतकमपि न भवति इति विद्यमानोऽपि व्यतिरेको वादिना स्ववचनेन नोद्भावित इत्यप्रदर्शितव्यतिरेकत्वम् ॥६-७८॥

वैधर्म्यप्रयोगे हि साध्याभावः साधनाभावाक्रान्तो दर्शनीयो न चैवमत्रेति विपरीतव्यतिरेकत्वम् ॥६-७९॥

વિવેચન– विवक्षितः कश्चित्पुरुषः, न वीतरागः, वक्तृत्वात् उपलखण्डवत् આવા પ્રકારના આ અનુમાનમાં उपलखण्ड નું જે ઉદાહરણ છે તે ''અવ્યતિરેક''નું ઉદાહરણ છે. જો કે ઉપલખંડમાં વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ લાગુ પડે છે. જે જે વીતરાગ નથી એમ નહીં. તે તે વક્તા હોતા નથી. જેમકે ઉપલખંડ. અહીં પત્થરનો ટુકડો નિર્જીવ હોવાથી વીતરાગાભાવરૂપ સાધ્યનો અભાવ અર્થાત્ વીતરાગાભાવાભાવ=વીતરાગતા તેમાં છે. કારણકે જીવ હોય તેને જ રાગાદિ થાય. પત્થરનો ખંડ નિર્જીવ છે એટલે રાગાદિ

નથી. માટે વીતરાગ છે. એટલે સાધ્યાભાવ ત્યાં છે. તથા વક્તૃત્વ નામના સાધનનો પણ અભાવ છે. કારણકે જીવ હોય તો જ વક્તા હોઈ શકે, આ રીતે પત્થરના ટુકડાના ઉદાહરણમાં જો કે સાધ્યાભાવ અને સાધનાભાવ બન્ને વર્તે છે. એટલે સાધ્ય પણ વ્યાવૃત્ત છે. અને સાધન પણ વ્યાવૃત્ત છે. પરંતુ સંસારમાં સર્વત્ર વ્યાપકપણે વ્યતિરેકવ્યાપ્તિની સિદ્ધિ નથી. કારણકે જે જે વીતરાગાભાવાભાવ એટલે (વીતરાગ) હોય તે સર્વે વક્તૃત્વાભાવવાળા જ હોય, એવો નિયમ નથી. વીતરાગતા હોતે છતે શરીર અને મુખાદિ હોવાથી વક્તા હોઈ પણ શકે છે. એટલે વ્યાપકપણે વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ ન હોવાથી આ *"અવ્યતિરેક"* નામના સાતમા વૈધર્મ્યનું ઉદાહરણ જાણવું. ॥૬-૭૮॥

''शब्दः अनित्यः कृतकत्वात्, व्यतिरेकदृष्टान्त आकाशवत्'' આ અનુમાનમાં જે જે અનિત્ય ન હોય તે તે કૃતક પણ ન જ હોય, જેમકે આકાશ. આ રીતે વ્યતિરેક-વ્યાપ્તિ થાય છે. બરાબર ઘટે પણ છે. અને અનુમાન સાચું પણ છે. પરંતુ વિદ્યમાન એવી પણ આ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ વાદીવડે પોતાના ઉચ્ચારણ કરાયેલા શબ્દાત્મક વચનવડે સભામાં બતાવાઈ ન હોય તો "અવ્યતિરેક" નામના આ વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસથી તે હારી જાય છે. એટલે આ ઉદાહરણ "અવ્યતિરેક" નામના આઠમા વૈધર્મ્યના દૃષ્ટાન્તાભાસ રૂપ છે. ॥૬-૭૮॥

''शब्दः अनित्यः कृतकत्वात्, घटवत्'' આ અન્વયદૃષ્ટાન્ત અને आकाशवत् આ વ્યક્તિરેકદૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે અનુમાન સાચું છે અને બરાબર છે. છતાં વ્યતિરેક-વ્યાપ્તિ જે સાધ્યાભાવથી શરૂ કરવી જોઈએ. તેને બદલે ભૂલથી સાધના ભાવથી જો બોલાઈ જાય તો આ દૃષ્ટાન્તાભાસ થાય છે. જેમકે જ્યાં જ્યાં કૃતકાભાવ હોય ત્યાં ત્યાં અનિત્યાભાવ હોય, જેમ કે આકાશ. આવું જો ભૂલથી બોલવામાં આવે તો તે ઉચિત નથી. કારણકે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિમાં સાધ્યાભાવ જે હોય છે તે સાધનાભાવથી વ્યાપ્ત હોય છે. એમ બતાવવાનું હોય છે. તેને બદલે અહીં તેનાથી ઉલટું બતાવ્યું છે. તેથી આ *"વિપરીતવ્યતિરેક"* નામના નવમા વૈધર્મ્યનું ઉદાહરણ જાણવું. ॥૬-૭૯॥

अथोपनयननिगमनाभासौ प्रभाषन्ते—

उक्तलक्षणोल्लङ्घनेनोपनयनिगमनयोर्वचने तदाभासौ ॥६-८०॥

આ પ્રમાણે પક્ષાભાસ, હેત્વાભાસ, દૃષ્ટાન્તાભાસ સમજાવીને હવે ઉપનયનાભાસ અને નિગમનાભાસ સમજાવે છે—

સૂત્રાર્થ– ઉપરોક્ત લક્ષણોનું ઉલ્લંઘન કરીને ઉપનય અને નિગમનનું જે જે વચન બોલાય તે તદાભાસ (ઉપનયાભાસ અને નિગમનાભાસ) કહેવાય છે. ॥ ૬-૮૦॥

टीका—हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः ''इत्युपनयस्य लक्षणम्'' ''साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनम्'' इति निगमनस्येति ॥६-८०॥

વિવેચન– ઉપનય અને નિગમનનાં લક્ષણો પૂર્વે ત્રીજા પરિચ્છેદના સૂત્ર ૪૯-૫૦-૫૧-૫૨માં કહ્યાં છે. તે આ પ્રમાણે–

हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः હેતુનું સાધ્યધર્મીમાં (પક્ષમાં) જે પ્રતિપાદન કરવું તે ઉપનય કહેવાય છે. જેમકે धूमश्चात्र प्रदेशे અથવા धूमवानयं पर्वतः આ પ્રમાણે ''હેતુ પક્ષમાં'' છે એવું જે પ્રતિપાદન થાય તે ઉપનય કહેવાય છે. આ લક્ષણને ઓળંગીને પક્ષમાં હેતુને બદલે સાધ્યનું પ્રતિપાદન થાય તો, અથવા હેતુનું પ્રતિપાદન પક્ષને બદલે દૃષ્ટાન્તમાં થાય તો એમ હેતુ જે આધેય છે અને પર્વત જે આધાર છે. તે બદલવામાં આવે તો લક્ષણનું ઉલ્લંઘન થવાથી *ઉપનયાભાસ* થાય છે.

એવી જ રીતે સાધ્યધર્મનો નિર્ણય પક્ષમાં સિદ્ધ કરવો તે નિગમન કહેવાય છે. તેન બદલે હેતુનો નિર્ણય પક્ષમાં સિદ્ધ કરાય અથવા સાધ્યનો નિર્ણય દૃષ્ટાન્તમાં સિદ્ધ કરાય એમ ઉલટ-સુલટ સિદ્ધિ કરાય તે *નિગમનાભાસ* કહેવાય છે. ॥ ૬-૮૦॥

उपनयाभासमुदाहरन्ति-निगमनाभासमुदाहरन्ति—

यथा परिणामी शब्दः कृतकत्वाद्, यः कृतकः स परिणामी, यथा कुम्भ इत्यत्र परिणामी च शब्द इति कृतकश्च कुम्भ इति च ॥६-८१॥

तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् कृतकः शब्द इति, तस्मात् परिणामी कुम्भ इति च ॥६-८२॥

હવે ઉપનયાભાસ અને નિગમનાભાસ એમ આ બન્નેનાં ઉદાહરણો સમજાવે છે–

સૂત્રાર્થ– જેમકે શબ્દ એ પરિણામી છે કૃતક હોવાથી. જે જે કૃતક હોય છે તે તે પરિણામી હોય છે. જેમ કે કુંભ (ઘટ). અહીં હવે જો *''પરિણામી શબ્દ છે''* એમ બોલવામાં આવે અથવા *''કુંભ એ કૃતક છે''* એમ બોલવામાં આવે તો આ બન્ને રીતમાં *ઉપનયાભાસ* થાય છે. ॥ ૬-૮૧॥

આ જ અનુમાનપ્રયોગમાં જો આ પ્રમાણે બોલવામાં આવે કે *''તેથી શબ્દ એ કૃતક છે''* તથા *''તેથી કુંભ એ પરિણામી છે''* આ બન્ને રીતમાં *નિગમનાભાસ* થાય છે. ॥ ૬-૮૨॥

टीका—इह साध्यधर्मं साध्यधर्मिणि, साधनधर्मं वा दृष्टान्तधर्मिणि उपसंहरत उपनयाभासः ॥६-८१॥

अत्रापि साधनधर्मं साध्यधर्मिणि, साध्यधर्मं वा दृष्टान्तधर्मिणि उपसंहरतो निगमनाभासः । एवं पक्षशुद्ध्याद्यवयवपञ्चकस्य भ्रान्त्या वैपरीत्यप्रयोगे तदाभासपञ्चकमपि तर्कणीयम् ॥६-८२॥

વિવેચન– ''હેતુનો પક્ષમાં ઉપસંહાર (કથન) કરવો તે ઉપનય'' આવું લક્ષણ ત્રીજા પરિચ્છેદના ૪૯મા સૂત્રમાં કહ્યું છે. જેમકે **धूमश्चात्र प्रदेशे** સૂત્ર-૫૦, આ પ્રદેશમાં ધૂમ છે. ''**धूमवानयं पर्वतः**'' વહ્નિથી વ્યાપ્ય એવા ધૂમવાળો આ પર્વત છે. આવું કથન કરવું તે ઉપનય છે. સારાંશ કે હેતુનું જ કથન હોવું જોઈએ અને પક્ષમાં જ કહેલું હોવું જોઈએ. ''હેતુ આધેય અને પક્ષ આધાર'' આ પ્રમાણે જે પ્રતિપાદન થાય તે ઉપનય કહેવાય છે.

તેના બદલે સાધ્યધર્મનું (સાધ્યનું) જો પક્ષમાં પ્રતિપાદન થાય તો ઉપરોક્ત લક્ષણનું ઉલ્લંઘન થયું. જેમકે **वह्निमानयं पर्वतः** આ ઉપનયાભાસ કહેવાય. અથવા સાધનધર્મનું જ (હેતુનું જ) કથન કરાય, પરંતુ પક્ષને બદલે દૃષ્ટાન્ત ધર્મીમાં કહેવાય તો પણ લક્ષણનું ઉલ્લંઘન થવાથી ઉપનયાભાસ કહેવાય, જેમકે– **धूमवानयं महानसः** આ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને ગ્રંથકારશ્રી એક સુંદર દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે–

शब्दः परिणामी कृतकत्वात् અહીં શબ્દ એ પક્ષ છે. પરિણામી એ સાધ્ય છે. કૃતકત્વાત્ એ હેતુ છે. **यः कृतकः सः परिणामी यथा कुम्भः** જે જે કૃતક છે તે તે પરિણામી (અનિત્ય) છે. જેમકે ઘટ, અહીં સુધી આ અનુમાન બરાબર છે. હવે **कृतकत्ववानयं शब्दः** આ પ્રમાણે સાધનધર્મનું સાધ્ય ધર્મીમાં પ્રતિપાદન કરવા રૂપે ઉપનય કહેવો જોઈએ, તેને બદલે ભૂલથી ''**परिणामी च शब्दः**'' આમ જો બોલાઈ જાય તો શબ્દનામના પક્ષમાં સાધનધર્મને બદલે સાધ્યધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું. માટે ઉપનયાભાસ. અથવા **कृतकश्च कुम्भः** આ પ્રમાણે જો બોલાઈ જાય તો સાધન ધર્મનો જે સાધ્ય ધર્મીમાં ઉલ્લેખ કરવાનો હતો તેને બદલે દૃષ્ટાન્ત ધર્મીમાં ઉલ્લેખ થઈ જવાથી આ પણ ઉપનયાભાસ કહેવાય છે. ॥૬-૮૧॥

આ જ અનુમાન પ્રયોગમાં સાધ્યધર્મ જે પરિણામી છે તેનો જ સાધ્યધર્મી એવા પક્ષમાં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ, તે જ સાચું નિગમન છે. આવું જ લક્ષણ તથા દૃષ્ટાન્ત ત્રીજા પરિચ્છેદના સૂત્ર ૫૧-૫૨માં આપ્યું છે. તેથી **परिणामी अयं शब्दः इति सिद्धम्** એમ કહેવું જોઈએ. તેને બદલે **कृतकः अयं शब्दः** એમ બોલાઈ જાય તો સાધ્ય ધર્મને બદલે સાધનધર્મનો પક્ષમાં ઉલ્લેખ થવાથી નિગમનાભાસ થાય છે. તથા ''**तस्मात् परिणामी कुम्भ इति**'' આવું જો ભૂલથી બોલાઈ જાય તો પણ સાધ્યધર્મનો પક્ષને બદલે દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં ઉલ્લેખ થવાથી નિગમનાભાસ થાય છે. આ પ્રમાણે પક્ષાભાસ, હેત્વાભાસ, દૃષ્ટાન્તાભાસ, અને નિગમનાભાસ સમજાવીને *અનુમાનાભાસનું વર્ણન* સમાપ્ત કર્યું. પક્ષ-હેતુ-દૃષ્ટાન્ત ઉપનય અને નિગમન આ પાંચ વસ્તુ ખોટી રીતે રજુ કરાય તો જેમ તે તે આભાસ કહેવાય છે. તેમ યથાર્થ રીતે રજુ કરાય તો અથવા ખોટી રજુ કરાયેલામાંથી દોષો દૂર કરાય તો પક્ષશુદ્ધિ, હેતુશુદ્ધિ, દૃષ્ટાન્તશુદ્ધિ, ઉપનયશુદ્ધિ અને નિગમનશુદ્ધિ એમ પાંચ પ્રકારની શુદ્ધિ પણ સમજવી. તે અવયવ પંચકની શુદ્ધિનો જો વિપરીત રીતે પ્રયોગ કરીએ તો શુદ્ધિના આભાસો પણ પાંચ થાય છે. તે સ્વયં સમજી લેવા. ॥૬-૮૨॥

इत्थमनुमानाभासमभिधायागमाभासमाहुः—

अनाप्तवचनप्रभवं ज्ञानमागमाभासम् ॥६-८३॥

टीका—अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं यो जानीते, यथाज्ञानं चाभिधत्ते स आप्त उक्तस्तद्विपरीतोऽनाप्तस्तद्वचनसमुत्थं ज्ञानमागमाभासं ज्ञेयम् ॥६-८३॥

આ પ્રમાણે અનુમાનાભાસને સવિસ્તરપણે કહીને હવે આગમાભાસ કોને કહેવાય ? તે સમજાવે છે કે–

સૂત્રાર્થ- અનાપ્તપુરુષોના વચનોથી ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન તે આગમાભાસ છે. ॥૬-૮૩॥

વિવેચન– અનુમાનનાં જે જે અંગો છે તેના આભાસો સવિસ્તરપણે સમજાવીને હવે “આગમાભાસ” સમજાવે છે. ત્યાં ચોથા પરિચ્છેદના ચોથા સૂત્રમાં ''आप्त'' કોને કહેવાય ? તે સમજાવ્યું છે. જે વસ્તુ જે રીતે સંસારમાં છે તે વસ્તુને તે રીતે જ જે જાણે છે. અને જેમ જાણે છે તેમજ જે કહે છે તે આપ્ત કહેવાય છે. તેનાથી જે વિપરીત છે. અર્થાત્ વસ્તુને જે યથાર્થપણે જાણતા નથી તે, તથા જે જાણે છે પરંતુ વિપરીતપણે કહે છે તે બન્ને જાતના પુરુષો “અનાપ્ત” છે. તેમનાં બોલાયેલાં તેવાં તેવાં અયથાર્થ અથવા

મશ્કરીભાવ આદિથી યુક્ત જે વચનો છે અને તેનાથી થનારૂં જે જ્ઞાન તે આગમાભાસ કહેવાય છે. આ વિષયનું ઉદાહરણ આગળના સૂત્રમાં સમજાવે જ છે. ॥૬-૮૩॥

अत्रोदाहरन्ति—

यथा मेलककन्यकायाः कूले तालहिन्तालयोर्मूले सुलभाः पिण्डखर्जुराः सन्ति, त्वरितं गच्छत गच्छत शावकाः ॥६-८४॥

टीका—रागाक्रान्तो ह्यनाप्तः पुरुषः क्रीडापरवशः सन्नात्मनो विनोदार्थं किञ्चन वस्त्वनन्तरमलभमानः शावकैरपि समं क्रीडाऽभिलाषेणेदं वाक्यमुच्चारयति ॥६-८४॥

આગમાભાસનું ઉદાહરણ સમજાવે છે કે-

સૂત્રાર્થ- જેમ મેલકકન્યા (નર્મદા નદી-રેવા નદી)ના કાંઠે તાલ અને હિન્તાલ વગેરે વૃક્ષોના મૂલમાં ઘણી ઘણી પિંડરૂપે ખજુર મળવી સુલભ છે. હે બાળકો ! જલ્દી જલ્દી તમે ત્યાં જાઓ, તમે ત્યાં જાઓ. ॥૬-૮૪॥

વિવેચન– છોકરાઓને દોડાવવામાં અને તેઓની મજાક જ કરવામાં મશગુલ એવા રાગથી વ્યાપ્ત અને મશ્કરીયા સ્વભાવવાળા કોઈ પુરુષે શેરીમાં રમતા અને આનંદ કલ્લોલ કરતા બાળકોને જોઈને મજાકની ક્રીડા કરવામાં જ પરવશ અને પોતાને ક્ષણિક વિનોદ મેળવવા માટે જ (વિનોદ માણી શકાય એવી) બીજી કોઈ વસ્તુ હાથમાં ન આવવાથી બાળકોને જ ઉદ્દેશીને જોરથી કહ્યું કે- હે બાળકો ! જલ્દી કરો જલ્દી કરો, દોડો દોડો, આજે નર્મદા નદીના કાંઠે તાલ અને હિન્તાલના ઝાડોની છાયામાં ઘણા ઘણા ખજુરના ટોપલા આવ્યા છે, જેને જેમ ખજુર લેવી હોય તેમ (વગર પૈસે) મળે છે. તમે જલ્દી કરો અને દોડો. આવા પ્રકારનું કેવળ બાળકોને દોડાવવા અને લલચાવવા માટે જ બાળકોની સાથે મશ્કરીની ક્રીડા કરવાના અભિલાષથી જ જે પુરુષ આવું વાક્ય ઉચ્ચારિત કરે તે અનાપ્તવચન અને તેનાથી થનારો જે મિથ્યાબોધ તે આગમાભાસ કહેવાય છે. ।।૬-૮૪॥

एवमुक्तः प्रमाणस्य स्वरूपाभासः, सम्प्रति संख्याऽऽभासमाख्यान्ति

प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादिसंख्यानं तस्य संख्याभासम् ॥६-८५॥

આ પ્રમાણે પ્રમાણનું સ્વરૂપાભાસ સમાપ્ત કર્યું. હવે સંખ્યાભાસ જણાવે છે.

સૂત્રાર્થ- પ્રત્યક્ષ એ જ એક પ્રમાણ છે, ઇત્યાદિ જે સંખ્યાની બાબતનો વિપરીત આગ્રહ તે સંખ્યાભાસ કહેવાય છે. ॥૬-૮૫॥

टीका—प्रत्यक्षपरोक्षभेदाद्धि प्रमाणस्य द्वैविध्यमुक्तम्, तद्वैपरीत्येन प्रत्यक्ष-मेव, प्रत्यक्षानुमाने एव, प्रत्यक्षानुमानागमा एव, प्रमाणमित्यादिकं चार्वाकवैशेषिक-सौगतसांख्यादितीर्थान्तरीयाणां संख्यानं, तस्य प्रमाणस्य संख्याऽऽभासम् ॥

प्रमाणसंख्याभ्युपगमश्च परेषामितोऽवसेयः-
चार्वाकोऽध्यक्षमेकं सुगतकणभुजौ सानुमानं सशब्दम् ।
तद्द्वैतं पारमर्षः सहितमुपमया तत्त्रयं चाक्षपादः ॥
अर्थापत्त्या प्रभाकृद् वदति च निखिले मन्यते भट्ट एतत् ।
साभावं, द्वे प्रमाणे जिनपतिसमये स्पष्टतोऽस्पष्टतश्च ॥१॥ ॥६-८५॥

વિવેચન– ''तद्द्विभेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च'' પરિચ્છેદ-૨, સૂત્ર-૧માં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષના ભેદથી પ્રમાણના બે ભેદ પૂર્વે બીજા પરિચ્છેદના પ્રથમસૂત્રમાં કહ્યા છે. જે જે સ્પષ્ટ બોધ થાય તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. તેના સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષ અને પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ એવા બે ભેદ છે. (જુઓ પરિચ્છેદ-૨ સૂત્ર-૪) જે અસ્પષ્ટ બોધ હોય તે પરોક્ષ છે. તેના પાંચ ભેદ છે. સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમ (જુઓ પરિચ્છેદ-૩ સૂત્ર ૧-૨)

આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બેની સંખ્યા પ્રમાણની છે. તેનાથી વિપરીતપણે જે જે દર્શનકારો માને છે તે સર્વે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ આભાસ (ખોટી કલ્પના માત્ર) છે. સંખ્યાનો ભેદ માનવો તે મિથ્યા છે. તેમાં કંઇ પણ તથ્યાંશ નથી.

પ્રશ્ન– અન્ય અન્ય દર્શનકારો પ્રમાણોના કેટલા-કેટલા ભેદો માને છે ? અને કયા કયા ભેદો માને છે. તે સમજાવોને ?

ઉત્તર– કોઇ દર્શનકાર પ્રત્યક્ષ જ એક પ્રમાણ છે, બીજાં કોઇ પ્રમાણ નથી એમ માને છે. કોઇ દર્શનકાર પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ બે જ પ્રમાણ છે. એમ માને છે. કોઇ દર્શનકાર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એમ ત્રણ પ્રમાણો છે એમ માને છે. એકની સંખ્યા ચાર્વાક, બેની સંખ્યા વૈશેષિક અને બૌદ્ધ, ત્રણની સંખ્યા સાંખ્ય માને છે. નૈયાયિકો વગેરે તીર્થાન્તરીયોએ જે જે કપોલકલ્પિત કલ્પનાઓ સંખ્યા બાબત કરેલી છે. તે સર્વે સંખ્યા સંબંધી આભાસ (મિથ્યા) માત્ર જાણવો.

પરદર્શનકારોએ કરેલો પ્રમાણની સંખ્યાનો સ્વીકાર આ શ્લોકથી જાણવો.

(૧) ચાર્વાકદર્શન એક પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માને છે. (૨) બૌદ્ધ અને વૈશેષિકો અનુમાન સહિત (પ્રત્યક્ષ એમ) બે પ્રમાણ માને છે. (૩) પારમર્ષ એટલે સાંખ્યો શબ્દ (આગમ) પ્રમાણ સહિત તે બે, એમ કુલ ત્રણ, પ્રમાણ માને છે. (૪) ઉપમા નામના પ્રમાણથી સહિત ઉપરોક્ત ત્રણ એમ કુલ ચાર પ્રમાણો અક્ષપાદઋષિ (નૈયાયિકો) માને છે. (૫) અર્થાપત્તિ સહિત કુલ પાંચ પ્રમાણો છે એમ પ્રભાકર (પૂર્વમીમાંસકો) માને છે. તથા (૬) અભાવ સહિત આ સઘળાં પૂર્વોક્ત પાંચ એટલે કુલ-૬ પ્રમાણો છે એમ કુમારિલ્લભટ્ટ (ઉત્તર મીમાંસકો) માને છે. (૭) જિનેશ્વર પ્રભુના શાસનમાં સ્પષ્ટ (પ્રત્યક્ષ) અને અસ્પષ્ટ (પરોક્ષ) એવા ભેદથી પ્રમાણના બે જ ભેદો છે. એમ કહેલ છે.

ઉપરોક્ત હકીક્તથી સમજાશે કે સ્પષ્ટાત્મક પ્રત્યક્ષ અને અસ્પષ્ટાત્મક પરોક્ષ આ બે પ્રમાણોથી ભિન્ન જે કોઈ સંખ્યા મનાય છે તે સર્વે સંખ્યાભાસ માત્ર જ છે. ॥૬-૮૫॥

अथ विषयाभासं प्रकाशयन्ति—

सामान्यमेव, विशेष एव, तद्द्वयं वा, स्वतन्त्रमित्यादिस्तस्य विषयाभासः ॥ ६-८६ ॥

टीका—सामान्यमात्रं सत्ताऽद्वैतवादिनो, विशेषमात्रं सौगतस्य, तदुभयं च स्वतन्त्रं नैयायिकादेरित्यादिरेकान्तस्तस्य प्रमाणस्य विषयाभासः । आदि-शब्दान्नित्यमेवानित्यमेव तद्द्वयं वा परस्परनिरपेक्षमित्याद्येकान्तपरिग्रहः ॥६-८६॥

પ્રમાણોનો સ્વરૂપાભાસ, સંખ્યાભાસ જણાવીને હવે *વિષયાભાસ* જણાવે છે.

સૂત્રાર્થ- પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી જાણવા લાયક વિષય સ્વરૂપે (૧) એક સામાન્ય માત્ર જ છે. એમ કોઇ માને છે. (૨) વિશેષો જ માત્ર છે, એમ કોઇ માને છે. (૩) સામાન્ય અને વિશેષ એમ બન્ને છે. પરંતુ તે બન્ને સ્વતંત્ર રૂપે જ છે. ઇત્યાદિ જે જે એકાન્ત માન્યતાઓ છે. તે સર્વે માન્યતાઓ તે તે પ્રમાણના વિષયની જે છે તે વિષયાભાસ જાણવા. ॥ ૬-૮૬॥

વિવેચન– પ્રમાણનો વિષય સત્તા માત્ર જ છે. સર્વ જગત્ માત્ર બ્રહ્મરૂપ છે. બ્રહ્મ એટલે અસ્તિ, સત્ વિના બીજું કંઇ છે જ નહી, સત્ થી ભિન્ન હોય છે તે આકાશ-પુષ્પની જેમ અસત્ હોય છે. ઈત્યાદિ યુક્તિઓ બતાવી સત્તાદ્વૈતવાદને માનનારા વેદાન્ત-દર્શનકારો વિષયને માત્ર સામાન્યરૂપ જ માને છે. બૌદ્ધો ક્ષણે ક્ષણે સર્વે વસ્તુઓ

સર્વથા બદલાય જ છે. પ્રત્યેક સમયે ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થ હોવાથી આ જગત્ વિશેષમય જ છે. એમ સમજાવીને વિશેષોને જ વિષય કહે છે. અને સામાન્ય તથા વિશેષ એમ બન્ને પ્રમાણનો વિષય છે. પરંતુ જૈનો માને છે તેમ ભિન્ના-ભિન્ન નહી. પણ સર્વથા ભિન્ન જ છે. સ્વતંત્ર જ છે. એમ નૈયાયિક-વૈશેષિકાદિ માને છે. જેમ કે સામાન્ય એ એકીકરણ કરનાર ધર્મ છે. દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મમાં વર્તનાર છે. અને વિશેષ એ પૃથક્કરણ કરનાર ધર્મ છે. અને માત્ર નિત્યદ્રવ્ય આકાશ-કાલ-દિશા આત્મા અને પરમાણુઓમાં જ રહે છે. એમ બન્નેનાં લક્ષણો સર્વથા ભિન્ન હોવાથી ભિન્ન-ભિન્ન સામાન્ય-વિશેષ છે. આવી માન્યતા નૈયાયિક અને વૈશેષિકાદિની છે.

ઉપરોક્ત સર્વે માન્યતાઓ પ્રમાણના વિષયને ઉલટ સમજાવનાર હોવાથી *વિષયા-ભાસ* છે. કારણકે સર્વે પદાર્થો દ્રવ્યાર્થિકનયથી સ્વયં પોતે જ સામાન્યાત્મક પણ છે અને તે જ સર્વે પદાર્થો પર્યાયાર્થિકનયથી સ્વયં પોતે જ વિશેષાત્મક પણ છે. ''સામાન્ય-વિશેષ'' નામના ભિન્ન પદાર્થો પણ નથી. અને તે બે પરસ્પર અત્યન્ત ભિન્ન પણ નથી.

તથા મૂલસૂત્રમાં લખેલા इत्यादि શબ્દથી એકાન્તનિત્ય જ વસ્તુ છે. અથવા એકાન્ત અનિત્ય જ વસ્તુ છે. અથવા પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ પરમાણુ સ્વરૂપ હોય તો નિત્ય જ અને કાર્યસ્વરૂપ હોય તો અનિત્ય જ એમ એકાન્તે ભિન્ન નિત્ય-અનિત્ય અર્થાત્ પરસ્પરનિરપેક્ષ એવા નિત્ય-અનિત્ય છે. ઈત્યાદિ જે જે એકાન્ત સ્વીકાર છે તે સર્વે પણ વિષયાભાસ માત્ર જ છે.

એ જ રીતે એકવસ્તુથી બીજી વસ્તુ એકાન્તે ભિન્ન, એકાન્તે અભિન્ન અથવા સ્વતંત્ર ભિન્ના-ભિન્ન, એકાન્તે સમાન, એકાન્તે અસમાન, અને સ્વતંત્ર સમાનાસમાન, ઈત્યાદિ સર્વ એકાન્ત માન્યતાઓ *વિષયાભાસ* જાણવી. ॥ ૬-૮૬॥

अथ फलाभासमाहुः—

अभिन्नमेव, भिन्नमेव, वा प्रमाणात् फलं तस्य तदाभासम्॥ ६-८७॥

टीका—अभिन्नमेव प्रमाणात् फलं बौद्धानां, भिन्नमेव नैयायिकादीनां, तस्य प्रमाणस्य तदाभासं फलाभासं, यथा फलस्य भेदाभेदैकान्तावकान्तावेव तथा सूत्रत एव प्रागुपपादितमिति ॥६-८७॥

सूत्रार्थ– હવે ફલાભાસ સમજાવે છે. પ્રમાણથી પ્રમાણનું ફળ અભિન્ન જ છે. અથવા ભિન્ન જ છે. એવી માન્યતા તે ફળાભાસ છે. ॥૬-૮૭॥

વિવેચન– પ્રમાણના ફળનો આભાસ તે ફળાભાસ જણાવે છે. આ જ ગ્રંથના છટ્ઠા પરિચ્છેદના છટ્ઠા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે– **तत्प्रमाणतः स्याद् भिन्नमभिन्नं च प्रमाणफल-त्वान्यथाऽनुपपत्तेः** ૬-૬ આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જેમ દીપક અને દીપકનો પ્રકાશ કથંચિદ્ ભિન્ન અને કથંચિદ્ અભિન્ન છે. તેવી જ રીતે પ્રમાણ અને પ્રમાણનું ફળ ભિન્ના-ભિન્ન છે. તેને બદલે પ્રમાણથી પ્રમાણનું ફળ અભિન્ન જ છે એમ બૌદ્ધો માને છે. ભિન્ન જ છે. એમ નૈયાયિકાદિ માને છે. તે પ્રમાણનું ફળ આ રીતે એકાન્તે ભિન્ન અથવા એકાન્તે અભિન્ન અન્યદર્શનકારો જે માને છે તે તદાભાસ એટલે પ્રમાણાભાસ છે.

અન્યદર્શનકારોએ કરેલી પ્રમાણની અને પ્રમાણના ફળની એકાન્ત ભેદની કલ્પના અને એકાન્ત અભેદની કલ્પના **अकान्तौ एव** અમનોહર જ છે યુક્તિયુક્ત નથી જ, આ વાત અમે પૂર્વે મૂળસૂત્રથી જ આ જ ગ્રન્થના છટ્ઠા પરિચ્છેદના જ સૂત્ર ૭ થી ૧૬માં સવિસ્તરપણે યુક્તિપૂર્વક સમજાવેલી છે. વિશેષાર્થીએ ત્યાંથી જોઈ લેવી. ॥ ૬-૮૭॥

॥ इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकाख्य-लघुटीकायां प्रमाणफलस्वरूपाद्याभास-
निर्णयो नाम षष्ठः परिच्छेदः समाप्तः ॥

આ પ્રમાણે ''પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર'' નામના આ મૂલગ્રંથ ઉપર
શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય વડે રચાયેલી શ્રીરત્નાકરાવતારિકા નામની
લઘુટીકામાં ફળ અને પ્રમાણના સ્વરૂપ આદિને કહેનારો
તથા તેના આભાસ આદિના સ્વરૂપને સમજાવનારો
આ છટ્ઠો પરિચ્છેદ સમાપ્ત થયો.

7